С.Б. Гавриш
В.Л. Сутковий
Т.М. Філіпенко

Правознавство

10

Підручник
для 10 класу
загальноосвітніх
навчальних
закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

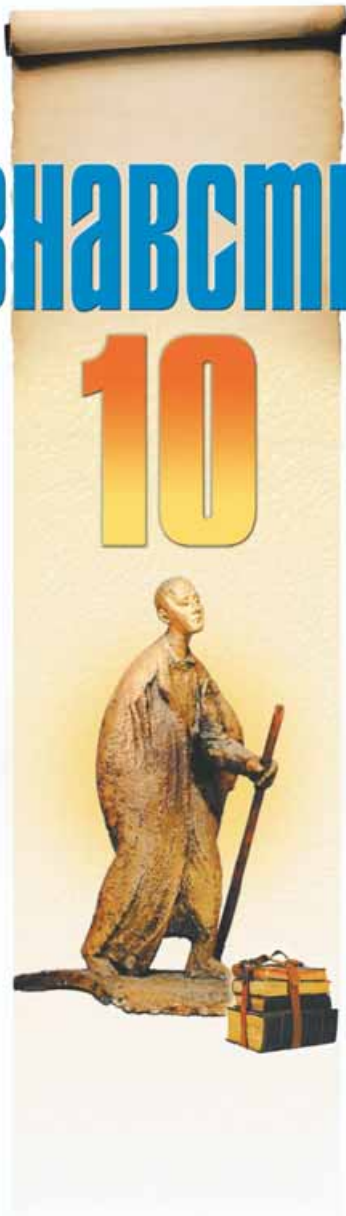

Київ
«Генеза»
2010

Вступ

Г. Сковорода про закон елімінації* труднощів:

- «Що потрібне – легке, непотрібне ж – важке!»

Проблемне питання

- Як ви розумієте закон, сформульований українським філософом?
- Чи потрібна людині правова грамотність?

Ви починаєте знайомство з курсом «Правознавство», який належить до предметів суспільно-гуманітарного напрямку. Правова (юридична) наука посідає особливе місце в циклі предметів, що вивчають суспільство, вирізняючись практичною спрямованістю щодо використання набутих знань у конкретних життєвих ситуаціях.

Г. Сковорода

Пам'ятаючи про матеріальний вимір конкретних життєвих ситуацій, автори підручника прагнуть висвітлити також духовний аспект багатьох проблем, що розв'язує правова наука. На подібні пошуки надихнула постать українського мандрівного філософа і поета XVIII ст. Григорія Сковороди. Саме його думками починається майже кожен параграф підручника. Філософ постійно доводить, що ідеальне є вищим прагненням духовності, але не завжди ідеали втілюються в життя,

* Елімінація (від лат. eliminare – вигнання; limen – поріг) – виключення невідомого з певної системи.

стикаючись із реальністю. Погляди філософа або інших відомих українців допоможуть вам побачити постійну проблему вибору, яка постає перед людиною кожного дня: між добром і злом, правдою і неправдою, правом та свавіллям. Кожен з нас має право, кажучи мовою поета, «*чи вільно вибирати, чи хрест нести, чи ж цвях вбивати*».

Метою курсу є формування системного уявлення про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті.

Завданнями курсу є:

- ознайомлення з основами теорії держави та права і формування уявлення про державно-правові реалії сучасної України;
- поглиблення знань про виникнення, типи та форми держави, історію розвитку української державності, сучасну українську державу та її органи;
- поглиблення знань про соціальні норми, формування системного уявлення про правові норми, галузі права, правовідносини, правопорядок, правопорушення та юридичну відповідальність;
- формування системного уявлення про способи підтримання правопорядку, механізми захисту прав і свобод;
- виховання особистої переконаності в необхідності дотримання правових норм, непримиренності до протиправної поведінки;
- набуття вмінь аналізувати суспільно-політичні події, користуватися правовими актами, юридичною літературою;
- формування навичок діяти згідно з нормами права у конкретних життєвих ситуаціях;
- формування вміння використовувати набуті знання у практичному житті тощо.

Зміст матеріалу підручника відповідає переліченим завданням.

Вивчаючи предмет «Правознавство», ви ознайомитеся з такими розділами (частинами) підручника:

I. Основи теорії держави.
II. Основи теорії права та правовідносин.
III. Основи публічного права України.
IV. Основи приватного права України.

У першій та другій частинах розкривається загальна характеристика держави і права як соціальних явищ, а третя й четверта – присвячені характеристиці української держави та її системи законодавства.

Орієнтуватися в структурі підручника вам допоможуть піктограми.

Г. Сковорода про…

Піктограма зображує мандрівного українського філософа Г. Сковороду або інших відомих українців. Пропонується замислитися над виразом, який акцентує увагу на головному в темі, що вивчається.

Проблемне питання

Система запитань допоможе виокремити головну проблему уроку.

Норма закону

Пропонується вивчити поняття, що є обов'язковими за програмними вимогами.

Для допитливих (з історії поняття)

Рубрика може містити дослівний переклад терміна, історію його появи, цікаві подробиці.

Буква закону

Подані фрагменти юридичних документів, що ознайомлять вас із конкретною правовою нормою.

Розв'яжіть ситуацію

Побачивши цю піктограму, потрібно не тільки розв'язати певну ситуацію, а й скористатися запропонованим алгоритмом дії: розглянути певне коло питань, проаналізувати юридичні джерела, якими слід керуватися саме в цьому випадку.

** Дві зірочки означають, що це завдання підвищеної складності. Виконувати його можна за бажанням.

Запитання та завдання

Рубрика пропонує запитання для самоперевірки й завдання, які можна виконати колективно на уроці.

Сподіваємося, що підручник стане вашим помічником у складних життєвих ситуаціях і допоможе порадою і корисною інформацією.

Надихаючи вас на навчання, автори бажають успіхів і нагадують відомий афоризм «*Шлях здолає той, хто йде!*».

Частина перша

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Історичний аспект виникнення держави

Г. Сковорода про походження держави:

- Святий мій Боже і віків творець,
  Стверди, що сам ти клав на скрижаль.

Проблемне питання

- Подумайте, чи завжди існувала держава.
- На якому етапі розвитку суспільства виникла держава?
- Прочитайте вищенаведені рядки з пісні Г. Сковороди. Якої теорії походження держави він дотримувався?

1. Порівняльна характеристика понять «суспільство», «держава», «країна»

Загальновідомо, що держава – набагато пізніше утворення, ніж первісне суспільство, її створенню передував первісний лад – стародавній примітивний тип колективного виробництва, причиною виникнення й існування якого була слабкість окремої людини перед навколишнім середовищем.

Норма закону

Суспільство *– історично сформована сукупність індивідів, форма колективного співжиття людей та система різноманітних (економічних, моральних, релігійних, політичних, юридичних) зв'язків і відносин між людьми.*

Протягом тисячоліть людина є тією складовою, яка утворює спільність і пов'язує з нею своє буття. Первісний лад послідовно пройшов у своєму розвитку декілька стадій, але тільки на певному етапі він став переростати в державно організоване суспільство.

Стадії розвитку суспільства

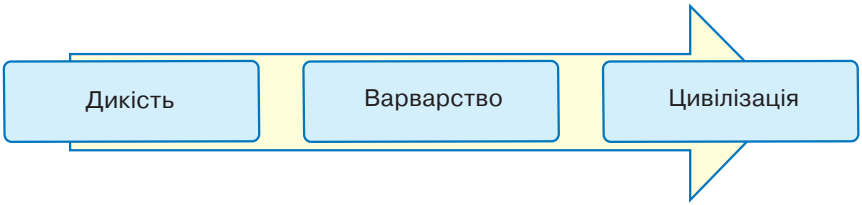

Період дикості – дитинство людського роду. На цьому етапі здійснювалося присвоєння готових продуктів природи, які добували за допомогою примітивних знарядь праці.

У *період варварства* виникає домашнє тваринництво, починається вирощування сільськогосподарських культур, удосконалюються знаряддя праці для виконання різноманітних операцій. Стає іншою і суспільна організація: первісне стадо змінюється більш досконалим об'єднанням людей, виникає окрема родина. Колективна власність на засоби виробництва та соціальна єдність обумовлюють таку організацію влади, як первісне народовладдя, первісне самоуправління. Найважливіші справи вирішували спільно на зборах членів роду, на яких обирали старійшину, вождя. Останні не стояли над родом, а очолювали його.

З переходом до *цивілізації* суспільство стає соціально неоднорідним. Складаються відносно самостійні групи людей (страти): касти, стани, класи тощо. Стратифіковане суспільство завжди є внутрішньо неоднорідним: інтереси раба прямо протилежні інтересам рабовласника. Світовий досвід свідчить, що запобігти саморуйнуванню такого суспільства в змозі тільки державна організація.

Норма закону

Поняття ***«держава»*** *характеризує форму організації політичної влади в межах країни.*

Основними причинами виникнення держави є:

- необхідність у більш досконалих формах управління суспільством у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зростання чисельності населення;
- необхідність підтримання суспільного порядку, що забезпечується за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм;

- необхідність організації захисту території та ведення війн;
- необхідність організації значних суспільних робіт (у деяких країнах Азії та Африки).

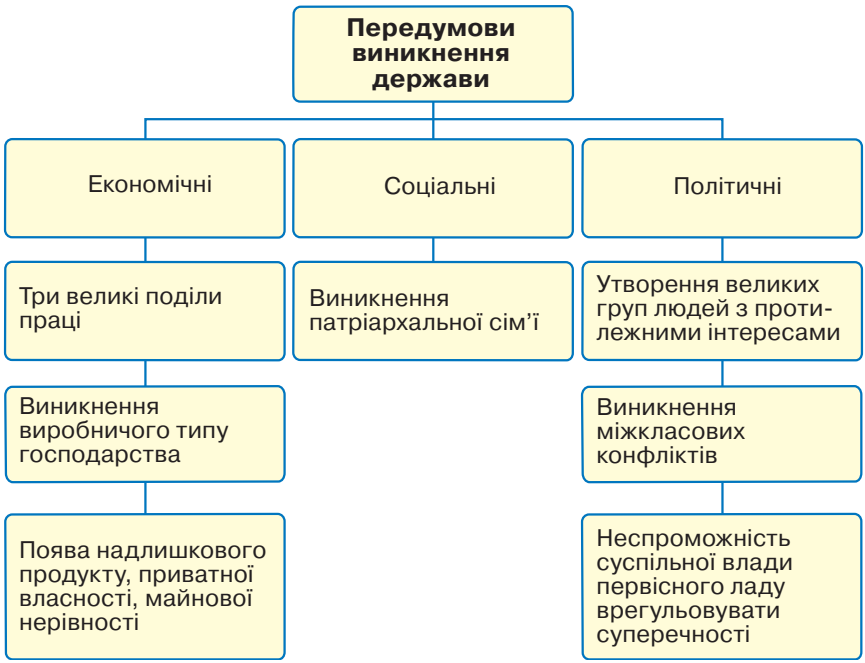

Що ж стосується понять «країна» та «держава», на перший погляд здається, що вони є тотожними, тобто однаковими. Проте з точки зору юридичної науки це не так. Термін «країна» походить від слова «край».

Норма закону

Країна *– географічно окреслена територія на земній кулі, що має певні кордони та відрізняється від подібних утворень сукупністю етнічних, культурних, історичних, економічних та політичних особливостей.*

Термін «держава» застосовується як тотожний поняттю «країна» для позначення сукупності людей, території, на якій вони проживають, і суверенної в межах даної території влади. Цей самий термін вживається в юридичному сенсі для позначення організації політичної влади, головного інституту політичної системи суспільства, який спрямовує за допомогою норм права спільну діяльність людей, захищає їхні права та інтереси.

2. Поняття і види суспільних відносин та особливості їх упорядкування в додержавний період

Норма закону

Суспільні відносини *– це стійкі зв'язки між соціальними групами людей, а також усередині цих груп, які мають істотне значення для існування і функціонування певної, досить великої, сукупності людей.*

Класифікація суспільних відносин

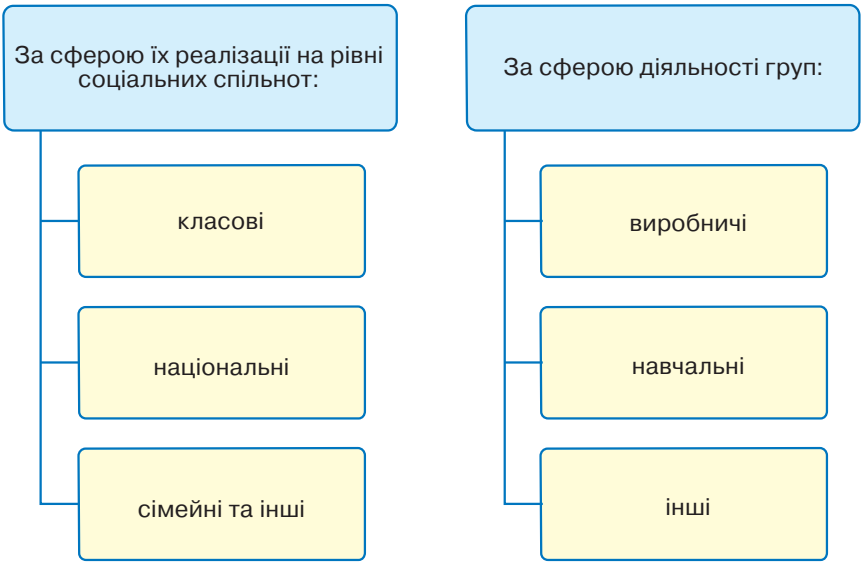

До суспільних відносин людини як суб'єкта соціального життя належать усі сфери, а саме: економічні, політичні, ідеологічні, професійні, правові тощо.

Для регулювання різноманітних відносин, що виникають між людьми, застосовуються *соціальні норми*. У первісному суспільстві регулювання відбувалося звичаями і традиціями, нормами первісної моралі та релігії, всілякими заборонами (табу).

Гарантом дотримання цих норм був не примус, що притаманний державі, а страх перед надприродними силами та богами. Для первісних людей будь-яке порушення звичаїв могло призвести до негативної реакції «духів землі» та накликати небезпеку.

В основі організації первісного суспільства лежала кровна спорідненість людей – рід, община, плем'я. Влада ґрунтувалася виключно на авторитеті, досвіді, особистих якостях.

Норми первісної моралі – це правила поведінки, що характеризуються ставленням людини до добра чи зла, правди чи неправди

Первісні традиції – це різновид звичаїв, що характеризувалися певною програмою дій (танець дощу, обжинки тощо)

Первісні звичаї – правила поведінки людей, що увійшли у звичку в процесі неодноразового застосування, виконувалися добровільно

Релігійні норми – це правила поведінки людей стосовно віри в богів (наприклад, віра в потойбічне життя)

Таким чином, первісні суспільні відносини базувалися на неофіційному управлінні суспільством і неофіційних правилах поведінки, що врешті привело до зміни суспільного ладу.

3. Теорії виникнення держави. Зміни в організації суспільних відносин з появою держави

Поява держави є наслідком довготривалого процесу. Виявлення причин виникнення такої форми організації суспільства багато в чому залежить від того, як соціальна група чи соціальний інститут тлумачать цю державність, її сутність та призначення. Тому юридична наука розглядає декілька теорій виникнення держави.

Причинами виникнення держави є:

- необхідність удосконалення управління суспільством;
- необхідність підтримання в суспільстві порядку;
- необхідність захисту території та ведення війн;
- необхідність організації суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Основні теорії походження держави

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
1	Теологічна (релігійна) теорія	Ф. Аквінський (1225–1274): «Право – це дія справедливості в божественному порядку людського спілкування».	У середньовічній Європі відомими представниками цієї теорії були богослови Аврелій Августін і Фома Аквінський; у XVIII ст. – прихильник абсолютизму філософ Ж. де Местр; у XIX ст. – католицький філософ Ж. Марітен.	Теологічна теорія пояснює походження держави і права божественною волею. Це обґрунтовує її вічність, непорушність і святість. Існує вищий божественний закон, який лежить в основі права, створюваного державою. Прихильники цієї теорії пов'язують розвиток держави з діяльністю релігійних діячів, дотриманням релігійних канонів, орієнтацією на божественні начала.
2	Патріархальна теорія	Платон (427–347 рр. до н.е.): «Ідеальна держава – це справедливе, засноване на законах, правління кращих».	Представники теорії – Арістотель і Платон. Серед українських мислителів прихильно ставився до патріархальної теорії М. Драгоманов.	Сутність цієї теорії полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї. Сім'я як початковий осередок суспільного життя розростається в плем'я, а плем'я – у державу. Батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими.
3	Договірна теорія	Т. Гоббс (1588–1679): «Поки люди живуть без загальної влади, яка тримає всіх у тому стані, що	Представниками цієї теорії були Т. Гоббс та Дж. Локк в Англії, Г. Гроцій та Б. Спіноза в Голландії,	Згідно з цією теорією, держава виникає внаслідок укладення між людьми суспільного договору – добровільної угоди між правителем

Продовження таблиці

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
	Договірна теорія	називається війною всіх проти всіх». 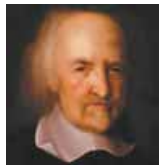	Ж.-Ж. Руссо у Франції, О. Радищев у Росії, ректор Київського університету Св. Володимира К. Неволін та ін.	і народом – для забезпечення справедливості. Тим самим шляхом утворюється і право, яке, з погляду прихильників цієї теорії, має природний характер: кожна людина має невід'ємні права, набуті від природи.
4	Теорія насильства	Л. Гумплович (1838–1919): «Не суспільний договір чи ідея свободи, а зіткнення ворожих племен, війна, боротьба, спустошення, одним словом, насильство, – ось хрещені батьки держави».	Один із засновників і провідних представників Л. Гумплович, австрійський професор права. Прихильниками цієї теорії були німецькі мислителі К. Каутський та Є. Дюрінг.	Засновники теорії вбачали причину походження політичної влади і держави не в економічних відносинах, а в насильстві, завоюванні одних племен іншими. У результаті такого насильства створюється єдність протилежних елементів – володарюючих і підлеглих, бідних і багатих.
5	Органічна теорія	Г. Спенсер (1820–1903): «Подібно до живого організму, держави народжуються, старіють і гинуть».	Представник – Г. Спенсер: «Для поганої людини влада істотно необхідна, а для доброї не потрібна. Закон для егоїстичної людини – те ж саме, що і клітка для дикого звіра. Тому-то ми і називаємо владу необхідним злом».	Г. Спенсер вважає державу результатом органічної еволюції, різновидом якої є соціальна революція. Подібно до того, як у живій природі виживають найбільш пристосовані, так і в суспільстві у процесі воєн і завоювань проходить відбір, який визначає появу правлінь.

Продовження таблиці

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
6	Психологічна теорія	Л. Петражицький (1867–1931): «Почуття й емоції є основою поведінки людини, і тому вони заперечують егоїстичні зазіхання і сприяють формуванню почуття обов'язку».	Засновниками цієї теорії були французький криміналіст Г. Гард і професор Київського університету Св. Володимира, а згодом Варшавського університету Л. Петражицький.	За цією теорією, яка з'являється в XIX ст., причини виникнення держави криються у властивостях психіки людей. Суть теорії: у людях закладена психологічна потреба жити в умовах організованого співтовариства, в умовах колективної взаємодії. Психіці переважної частини людей притаманна потреба підкорятися видатним особистостям, залежати від духовної еліти суспільства.
7	Класова (економічна) теорія	У 1848 р. у «Маніфесті комуністичної партії» К. Маркс та Ф. Енгельс дали визначення держави і права: «Держава – це політична організація, організоване насилля одного класу над іншими. А право є введеною в закон волею панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу».	Створена зусиллями німецьких філософів К. Маркса та Ф. Енгельса. Пізніше в розробку теорії зробив свій внесок російський теоретик і політичний діяч В. Ленін. К. Маркс	Держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і розшарування суспільства на класи. Держава і право перетворилися на інструмент захисту інтересів економічно пануючих класів.

Продовження таблиці

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
8	Демографічна теорія	Т. Мальтус (1766–1834): «Збільшення кількості населення постійно наближається до межі, на якій воно все ж таки може існувати й утримуватися тому, що починаються голод, війни й хвороби».	Засновник – англійський економіст і священик Т. Мальтус.	Прихильники теорії, розвиваючи ідеї, висловлені ще 1798 р. Т. Мальтусом, прагнуть довести, що головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення. Проте сучасною наукою доведено, що демографічні показники залежать від загального стану суспільства та характеру процесів у ньому.
9	Теорія географічного детермінізму		Представники цієї теорії – Є. Хантингтон, І. Мечников.	Нині мало хто зважає на роль географічного середовища в становленні держави. Проте в минулому ідеї географічного детермінізму були досить поширеними. Певні характеристики суто географічних обставин (такі як клімат, ландшафт, природні ресурси) не без підстав вважалися вирішальними у визначенні темпів та напрямку суспільно-політичної еволюції.
10	Расова теорія	Ж. Гобіно (1818–1882) оголосив арійців «вищою расою», покли-	Один із засновників расової теорії француз Ж. Гобіно.	Зміст цієї теорії складали тези про фізичну й психологічну нерівноцінність людських рас, положен-

Продовження таблиці

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
		каною володарювати над іншими. До нижчих рас були приписані семіти, слов'яни та інші. Важливим засобом вирішення всіх державних питань оголошувалася війна.		ня про вирішальний вплив расових відмінностей на історію, культуру. За допомогою держави і права вищі раси повинні володарювати над нижчими. Расова теорія призвела до практики «законного» винищення цілих народів, національних меншин. Історично расова теорія була повністю дискредитована після Другої світової війни.
11	Космічна теорія			Поява держави за цією теорією пояснюється втручанням інопланетних цивілізацій або вищого космічного розуму.
12	Сакральна (харизматична, магічна) теорія		Теорія пов'язана з ім'ям відомого англійського релігієзнавця й етнолога Дж. Фрезера.	Пояснює походження держави впливом на суспільство людини (виконує релігійно-ритуальні функції), що має емоційно-психічні властивості впливати на інших.

Це далеко не вичерпний перелік, який можна продовжувати (теорія неолітичної революції англійського археолога Г. Чайлда і гідравлічна теорія К. Віттфогеля).

Державно організовані суспільні відносини суттєво відрізняються від влади первіснообщинного ладу. Зміни відбулися в усіх сферах життя людини.

За первісних форм організації суспільних відносин	Зміни в організації суспільних відносин з появою держави
Родовий принцип організації населення	Територіальний розподіл населення (наприклад, селище, село, місто, район, область)
Наявність суспільної влади, яка виражає інтереси всього суспільства і спирається на авторитет	Наявність публічної влади, дії якої не завжди співпадають з інтересами населення
Відсутність податкової системи	Запровадження офіційної податкової системи
Наявність неписаних правил поведінки – звичаїв	Складається певна система загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм

Отже, держава та право виникли в результаті розвитку суспільства як механізм упорядкування суспільних відносин, збалансування приватних і публічних інтересів та сприяння функціонуванню суспільства як цілісної системи.

4. Історичні типи держави і права: поняття і загальна характеристика

Кожному типу суспільства, виробничих відносин відповідає історичний тип держави і права з характерними рисами та особливостями.

Норма закону

Історичний тип держави *– це сукупність найсуттєвіших ознак, притаманних державам у різні періоди історії, які проявляються в єдності закономірностей розвитку, засновані на однакових економічних, культурних відносинах.*

Існує декілька підходів до історичної типологізації держав.

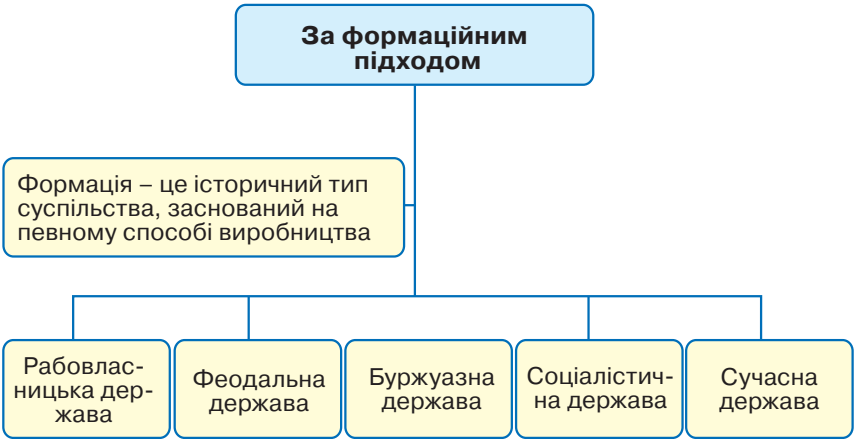

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни віджилих типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

При такому підході держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу. Називаючи три основні типи експлуататорських держав (рабовласницький, феодальний, буржуазний), К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін виділяли й останній (неексплуататорський) історичний тип – соціалістичну державу, яка, на їх думку, в найближчій історичній перспективі повинна перерости в громадське комуністичне самоврядування.

Прихильники цього підходу в наш час виділили сучасний тип держави, який іноді розділяють на постбуржуазний та постсоціалістичний. *Сучасний тип держави* характеризується соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою та характером державної діяльності. Сучасні держави забезпечують задоволення загальнолюдських потреб, реальне здійснення та захист основних прав людини. Їх економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності та рівноправність різних форм власності: приватної, муніципальної та державної. Суттєвою рисою сучасної держави є забезпечення і захист природних прав людини.

Інший підхід – цивілізаційний – покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Прихильники цивілізаційного підходу (Г. Кельзен, А. Тойнбі) відкидають формаційний

підхід як одномірний і співвідносять державу насамперед з духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А. Тойнбі виділяє 21 цивілізацію і розуміє під цим поняттям відносно замкнений стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

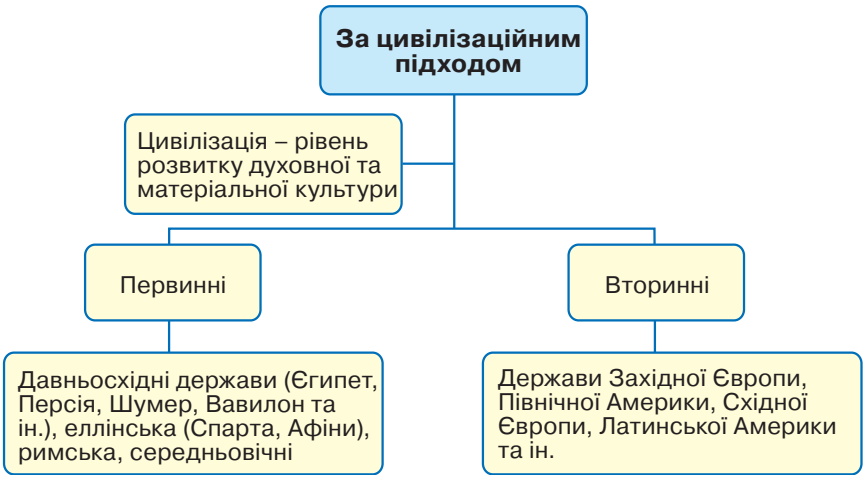

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарське функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави) тяжіють до ринкового устрою, громадянського суспільства і правової організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвинули цю спрямованість європейських держав.

Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Кожний з двох підходів має свої переваги й недоліки. Хибою цивілізаційного підходу є недооцінка соціально-економічного чинника та звеличування культурного елемента як «душі сутності цивілізації» (А. Тойнбі). До хиб формаційного підходу належить переоцінка класово-економічного чинника. Поза полем його зору залишається величезний шар культурно-ціннісних ідей і уявлень, котрі не можна схарактеризувати як класові.

Класифікація держав за типами може бути здійснена за іншими критеріями:

За технократичним підходом	За способом набуття влади	За методами формування та здійснення державної влади
• Аграрні (побудовані на позаекономічному примусі до праці, наприклад на рабстві, кріпосному праві). • Індустріальні (на зміну фізичній праці приходять машини і технології). • Постіндустріальні (використовуються переважно інформаційні технології).	• Легітимні (визнані населенням країни, законом і міжнародним співтовариством). • Нелегітимні (набуття влади здійснено незаконним шляхом).	• Традиційні – це рабовласницькі та феодальні держави. Тут народ не є джерелом влади, держава має практично необмежені повноваження щодо більшості населення, заперечується наявність у людей природних прав. • Сучасні (конституційні) – народ є джерелом влади, а держава служить суспільству.

Таким чином, ідеї про історичні типи держави і права дають ключ для правильного розуміння процесу природно-історичного розвитку держави. Зміна історичних типів держави і права є одним з вузлових, найбільш важливих моментів, без врахування якого неможливо правильно зрозуміти ні їх розвиток, ні соціально-політичний зміст і призначення, ні зміну їхніх форм, функцій, місця і ролі в структурі політичної системи суспільства.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке з понять є історично сформованою сукупністю індивідів, формою колективного співжиття людей та системою різноманітних зв'язків і відносин між людьми?

А. Держава.
Б. Суспільство.
В. Населення.
Г. Громада.

2. Укажіть причину виникнення держави.

А. Виникнення патріархальної сім'ї.
Б. Неспроможність суспільної влади первісного ладу врегульовувати конфлікти.

В. Три великі суспільні поділи праці.
Г. Необхідність підтримання суспільного порядку, що забезпечується за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм.

3. Яким видом соціальних норм не регулювалися суспільні відносини в первісному суспільстві?

А. Правові норми.
Б. Норми моралі.
В. Звичаї та традиції.
Г. Релігійні норми.

4. Яке поняття характеризує історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва?

А. Цивілізація.
Б. Індустріалізація.
В. Модернізація.
Г. Формація.

5. Співвіднесіть характеристику теорії походження держави і назву теорії.

1. Держава виникає внаслідок укладення угоди між правителем і народом для забезпечення справедливості.	А. Теорія географічного детермінізму.
2. Держава походить від сім'ї і є результатом розростання сім'ї.	Б. Демографічна теорія.
3. Держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і розшарування суспільства на класи.	В. Патріархальна теорія.
4. Головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення.	Г. Класова (економічна) теорія. Ґ. Договірна теорія.

6. Назвіть засновника цивілізаційного підходу до типологізації держав, який виділив 21 цивілізацію, що відрізняються спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних та інших ознак.

А. К. Маркс.
Б. А. Тойнбі.
В. Г. Спенсер.
Г. Дж. Фрезер.

II. Порівняйте поняття.

А. Формаційний – цивілізаційний підходи до історичної типологізації держав.
Б. Держава – країна – суспільство.
В. Організація суспільних відносин у додержавний період – зміни в організації суспільних відносин у зв'язку з появою держави.

III. Прочитайте та поясніть тези з філософських роздумів англійського філософа Т. Гоббса. Яку теорію походження держави ілюструють перші дві думки? Запропонуйте продовження третьої тези.

А. «Людина людині – вовк».
Б. «Війна всіх проти всіх».
В. «Природні закони незмінні та нескінченні. Їх дев'ятнадцять: вдячність, справедливість, пробачення образ, рівність у користуванні загальними речами, довіра до жеребкування ...».

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Що таке суспільні відносини?
2. Які види суспільних відносин ви знаєте?
3. За допомогою яких засобів відбувалося впорядкування суспільних відносин у додержавний період?
4. Які зміни відбулися в організації суспільних відносин з появою держави?
5. Дайте коротку характеристику 3–4 теоріям походження держави.
6. Які підходи існують для визначення історичних типів держави?
7. Який з них, на ваш погляд, заслуговує найбільшої уваги? Чому? За яким підходом доцільно вивчати історію сьогодні?

§ 2. Загальна характеристика держави та державної влади

З погляду Г. Сковороди:

• «Нехтування вимогами розумної натури перетворює правління – в мучительство, судейство – в хищеніе, воинство – в грабленіе, а науки – в орудие злоби. Натомість "сродна" праця, що відповідає визначеним Богом нахилам людини, є не лише можливою, а й легко здійсненою» (примітка: збережена орфографія джерела).

Проблемне питання

- Що означає, на вашу думку, поняття «сродна» праця?
- Чи відповідають поняттю «сродна» праця головні принципи державної служби – служіння народу, гуманізм та соціальна справедливість?
- Що мав на увазі Г. Сковорода, коли говорив, що «правленіє» може перетворитися в «мучительство»?

1. Поняття і ознаки держави

У спеціальній науковій літературі існує чимало визначень поняття «держава», котрі відбивають такі його аспекти:

- держава як організація політичної влади;
- держава як апарат влади;
- держава як політична організація всього суспільства.

Кожний із зазначених аспектів заслуговує на увагу. Розуміння держави як організації політичної влади підкреслює, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється особливими якостями, є офіційною формою організації влади. Водночас політична влада – одна з ознак держави. Тому недоцільно прирівнювати тільки до неї визначення поняття «держава».

Із зовнішнього боку держава виступає як механізм здійснення влади й управління суспільством, як апарат влади. Але в разі такого розгляду не враховується діяльність системи органів місцевого самоврядування та інших органів влади.

Розкриваючи зміст поняття «держава», слід підвести її під таке родове поняття, як політична організація. Якщо державу до середини XIX ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то сучасна держава – це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства. Вона виражає і охороняє індивідуальні, групові і суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на основі економічних і духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, – народовладдя, економічну свободу, свободу особи.

Щоб розкрити поняття держави, необхідно проникнути до її сутності. Сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, який виражає єдність загальносоціальних і вузькостанових (групових) інтересів громадян. Будь-яка держава виконує й загальносоціальні завдання («спільні справи»), без яких не може функціонувати жодне суспільство (будівництво шляхів, боротьба з епідеміями, злочинністю, заходи щодо забезпечення миру та інші).

Виокремити загальне визначення держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, сучасному і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку.

Ознаки держави

Територія, яка визначається державним кордоном (суходіл, внутрішні моря, ріки, зовнішні моря і територіальні води, повітряний простір, диппредставництва, морські та повітряні судна, літаки та ін.)

Суверенітет держави (державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших влад усередині суспільства і має незалежність і рівноправність у вирішенні питань зовнішньої політики)

Апарат публічної влади (влада має політичний характер, не співпадає з поглядами населення країни, проте виступає від його імені, складається з органів влади, у тому числі й апарату примусу)

Правова система (держава встановлює загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки і закріплює їх у нормах права)

Податкова система (держава має монопольне право на збір податків з населення та на формування державного бюджету)

Символи держави (зовнішні атрибути, за якими державу ідентифікують як суверенну в системі внутрішніх і міжнародних відносин)

Цей перелік ознак держави не є вичерпним. Крім вищезгаданих, іноді виділяють:

- об'єднання населення за територіальною ознакою через громадянство;
- наявність фінансової системи та грошової одиниці;
- існування законодавчо закріпленої державної мови тощо.

Норма закону

Держава *– суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі правових норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів з опорою, у разі потреби, на легальний примус.*

Для допитливих (деякі з філософських поглядів на поняття)

Англійський філософ XVII ст. Томас Гоббс порівняв державу зі своєрідним звіром (Левіафаном), що підкорив собі всі існуючі структури.

Німецький філософ XVIII ст. Йоганн Фіхте визнавав державу як найповніше здійснення людського «Я», вищий емпіричний прояв людської особистості.

Німецький філософ XIX ст. Артур Шопенгауер писав, що «держава – не що інше, як намордник для приборкання... тварини, яка називається людиною, та надання їй частково травоїдного характеру».

Представник німецької класичної філософії XIX ст. Георг Гегель убачав у державі найдосконаліше втілення світової ідеї з притаманним їй саморозквітом. «Держава – це дійсність моральної ідеї, моральний дух, як явна, сама по собі ясна субстанційна воля, яка мислить і знає себе, і виконує те, що вона знає, оскільки вона це знає».

2. Функції держави: поняття і види

Норма закону

Функції держави *– це основні напрями її діяльності на певних етапах розвитку. У функціях держави виражається її сутність та призначення.*

Конкретні функції держави, а їх досить багато, доцільно розглядати через їх класифікацію на види.

Загалом функції держави можна поділити на такі групи. ***За соціальною значущістю*** – основні та неосновні. *Основні функції* – найзагальніші та найважливіші комплексні напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей, що стоять перед нею в конкретний історичний період. До них відносять функції: оборони, підтримання зовнішніх відносин, охорони правопорядку, регулювання економіки, забезпечення екологічної безпеки, підтримання і розвиток культури, забезпечення освіти населення та ін.

Неосновні функції – напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя. До них належать: управління персоналом, матеріально-технічне забезпечення та управління державним майном, збирання і розповсюдження необхідної для управління інформації тощо.

Залежно від територіальної спрямованості – внутрішні та зовнішні. *Внутрішні функції* – такі напрями діяльності держави, у яких конкретизується внутрішня політика стосовно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства. До таких відносять функції: регулювання економіки, підтримання та розвитку культури, охорони та захисту всіх форм власності, соціального захисту населення, гарантування екологічної безпеки, охорони правопорядку та ін.

Зовнішні функції – основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому. Функціями є: організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин, захист державного суверенітету, підтримка миру в регіоні, культурний та освітній обмін тощо.

За часом здійснення – постійні та тимчасові. *Постійні функції* – напрямки діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку. Більшість здійснюваних державою функцій є постійними. *Тимчасові функції* – напрямки діяльності держави, що обумовлені конкретним етапом історичного розвитку суспільства. Прикладом тимчасових можуть бути функції стабілізації економіки в перехідний період, подолання наслідків аварії на ЧАЕС чи повені на певній території України.

За сферами суспільного життя – гуманітарні, економічні та політичні. *Гуманітарні функції* – забезпечення, охорона та захист основних прав людини; охорона природного середовища; охорона і відновлення здоров'я; соціальне забезпечення; освіта; виховання; розвиток культури тощо. У міжнародній

сфері – це участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; допомога населенню інших країн (у разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо); участь у захисті природного середовища (екологічна функція); участь у міжнародному культурному співробітництві.

Економічні функції – створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва; програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності; організація та стимулювання наукових досліджень. У міжнародній сфері – це участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці; участь у розв'язанні господарських та наукових проблем (енергетичної, використання Світового океану, досліджень й освоєння космосу тощо).

Політичні функції – створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань; забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та інших націй, що проживають на території держави; охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку. У міжнародній сфері до політичних функцій належить організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальновизнаних принципів міжнародного права; участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети.

За часом здійснення:
- постійні
- тимчасові

Залежно від територіальної спрямованості:
- внутрішні
- зовнішні

За сферами суспільного життя:
- гуманітарні
- економічні
- політичні
- культурні

3. Органи держави: поняття, ознаки, види

Кожен *державний орган* – це структурна ланка, відносно самостійна частина державного апарату.

Державний орган характеризується такими ознаками:

- здійснює від імені держави передбачені законом функції у відповідній сфері діяльності;
- володіє владними повноваженнями;
- має відповідну компетенцію (сукупність завдань, функцій, повноважень);
- характеризується відповідною організаційною структурою;
- формується в порядку, який встановлюється законом;
- видає обов'язкові для виконання приписи, реалізація яких забезпечується можливістю застосування примусу.

Органи держави складаються з державних службовців, тобто осіб, які на професійній основі виконують завдання та функції, покладені на них державою згідно з посадою, яку вони обіймають, одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Норма закону

Орган держави *– це окремий службовець (наприклад, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) чи структурно оформлений колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями, утворений на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави.*

Державні органи формуються всім народом, підзвітні йому та несуть відповідальність перед ним. Статус, права і обов'язки, засади діяльності державних службовців визначаються Законом України «Про державну службу».

Класифікація державних органів

За способом утворення

Виборні

Ті, що призначаються

Успадковані

За територією, на яку поширюються їхні повноваження

Загальні (центральні)

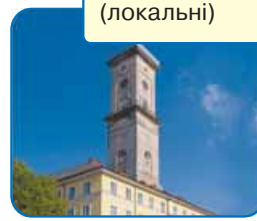

Місцеві (локальні)

За складом

Колегіальні

Одноособові

За характером і змістом функцій

Законодавчі

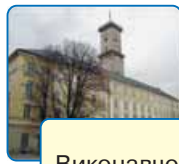

Виконавчо-розпорядчі

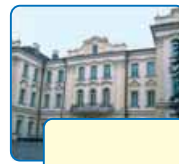

Судові

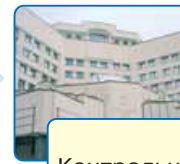

Контрольно-наглядові

4. Поняття і види влади. Особливості державної влади

Влада – явище соціальне. Соціальна влада присутня (хоча й у прихованій формі) скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальна можливість впливати на поведінку людей за допомогою будь-яких засобів.

У широкому значенні влада – завжди вольові відносини: індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами,

групами, класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами.

Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що призводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта і об'єкта). Влада – завжди двостороння взаємодія суб'єкта і об'єкта. Влада ніколи не є відносинами лише однієї особи (або органу), якщо не мати на увазі владу людини над собою. Влада означає відносини залежності між людьми: з одного боку, нав'язування волі, з іншого – підкорення їй.

На відміну від ранніх експлуататорських держав, де об'єкт управління був безправним і зобов'язаним беззаперечно підкорятися суб'єкту влади, у сучасних демократичних державах якість об'єкта політичного володарювання визначається насамперед його політичною і правовою культурою.

Норма закону

Соціальна влада *– здатність та можливість індивіда або колективу впливати на волю, поведінку й діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (авторитету, переконання, насильства, примусу тощо).*

Класифікація соціальної влади:

- *за сферами суспільного життя* – політична, економічна, релігійна та інші;
- *за суб'єктом, носієм влади,* влада глави держави, керівника підприємства, батьків та ін.;
- *за методами та засобами щодо організації влади* – демократична, недемократична.

Особливе місце серед видів соціальної влади в класифікації за сферами суспільного життя посідає політична влада.

Норма закону

Політична влада *– це особливий вид соціальної влади, за допомогою якої реалізуються життєво важливі інтереси впливових соціальних груп.*

Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо в первісному суспільстві соціальна влада мала публічний (суспільний) характер, то в класово-організованому – політичний. В аналізі політичних систем суспільства влада посідає таке саме місце, як гроші в економічних системах: вона має міцні корені в суспільному і приватному житті громадян.

Яке співвідношення політичної та державної влади?

Є дві точки зору із цього питання:

- політична влада і державна влада – тотожні поняття, оскільки політична влада походить від держави і здійснюється за її прямої або опосередкованої участі;

- політична влада і державна влада – поняття не тотожні, однак будь-яка державна влада є політичною.

Дійсно, політична влада нерозривно пов'язана з владою державною, знаходить у ній своє продовження. Державна влада – головний, типовий засіб здійснення політичної влади.

Норма закону

Державна влада *– управління суспільством, яке здійснюється органами держави в межах їхньої компетенції.*

Характерними особливостями державної влади є:

- *публічність* – виступає від імені всього суспільства (народу), має «публічну» основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки);
- *верховенство* – юридично уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як на один із засобів дотримання законів та інших правових актів;
- *універсальність* – поширює владні рішення, які є загальнообов'язковими для всіх колективних та індивідуальних суб'єктів, на все суспільство;
- *суверенність* – відділена від інших видів влади усередині країни (від партійної, церковної та ін.). Вона незалежна від них і має виключне монопольне становище у сфері державних справ;
- *легітимність* – юридичне обґрунтування і визнання народом країни, а також світовою спільнотою. Наприклад, представницькі органи набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом. Нелегітимна влада вважається узурпаторською. Узурпацією є порушення правових процедур при проведенні виборів або їх фальсифікація. Визнання законності походження і способу встановлення влади означає одержання кредиту довіри з боку народу, згоду народу підкорятися. Вимога легітимності виникла як реакція проти насильницької зміни влади в державі, усвідомлення суспільством переваги порядку і стабільності над порушенням загальновизнаних норм, захопленням влади силою.

Буква закону

Ст. 5 Конституції України. Ніхто не може узурпувати державну владу.

5. Органи державної влади. Загальна характеристика органів законодавчої, виконавчої та судової влади

Кожний державний орган як частина цілого є носієм державної влади. Тому саме поняття «орган державної влади» служить як для виділення в механізмі держави групи первинних органів, так і для характеристики кожного окремого органу держави, частини цього механізму.

З питанням організації та діяльності державного апарату тісно пов'язана теорія розподілу влад. Англійський філософ Дж. Локк першим запропонував цю теорію. Він зазначав, що потрібно розрізняти три влади – законодавчу, виконавчу і союзну (федеративну). Судова влада, за Дж. Локком, поглинається виконавчою. Усі три влади мали бути розділені, а це означало, що кожна з них повинна здійснюватися окремим державним органом. Французький мислитель XVIII ст. Ш. Монтеск'є розвинув ідеї, сформульовані Дж. Локком.

Для допитливих (з історії поняття)

З історії розвитку української конституційної думки, а саме про розподіл державної влади.

Проаналізувавши текст Розділу VI Конституції Пилипа Орлика, прийнятої 5 квітня 1710 р. на козацькій раді у м. Бендерах, розуміємо, що Пилип Орлик пропонує проводити державне управління, розмежувавши повноваження і об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому ж вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?» Далі слідує, що першість у країні належить Генеральній старшині, якій підпорядковуються полковники, що за характером обов'язків прирівнюються до радників. Щодо законодавчого органу, то від кожного полку повинно бути обрано декілька знатних ветеранів «досвідчених і вельми заслужених мужів, що повинні були складати публічну раду».

Ясновельможний гетьман (так називає Пилип Орлик у Конституції гетьмана України) за Конституцією прирівнюється до президента в республіці з президентською формою правління. Взаємовідносини в державному механізмі визначаються так: «Генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи».

За Конституцією УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), що була ухвалена Українською Центральною Радою

29 квітня 1918 р., а зокрема в статті 22, читаємо: «Державна влада в Українській Народній Республіці походить від народу. Здійснюється вона за принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Верховним органом влади в республіці є Всенародні збори, що безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу. Вони ж формують органи виконавчої і судової влади. Вища виконавча влада належить Раді Народних Міністрів. Арбітром посеред цих двох влад є Генеральний Суд УНР». Стаття 63 закріплює незалежність судової влади: «Судових рішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади».

Сьогодні ідея розподілу влад знаходить своє відображення в конституціях майже всіх країн світу. Україна не є винятком. У Конституції України зазначено: державна влада належить народові, оскільки він є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, яку він здійснює безпосередньо, а також через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Буква закону

Конституція України

Ст. 5. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ст. 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Ст. 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Оскільки держава насамперед здійснює законодавчу, виконавчо-розпорядчу і судову функції, то в системі її органів передусім слід розрізняти законодавчі, виконавчо-розпорядчі та судові органи.

Норма закону

Органи законодавчої влади *– це державні органи, діяльність яких полягає в прийнятті, зміні або скасуванні законів.*

У сучасних державах законодавча влада має представницький характер, тобто склад законодавчого органу формується шляхом виборів. Таким чином народ передає владу своїм представникам. За загальним правилом законодавчим органом є парламент (від франц. parler – говорити). У різних кра-

їнах він має різноманітні назви – Рада, Сейм, Сенат, Скупщина, Дума, Збори, Диван, Маджліс, Конгрес, Кнесет, Кортеси, Альтинг, Стортинг тощо.

Парламент може бути *однопалатним* або *двопалатним*. Однопалатні парламенти, як правило, створюються в простих за формою устрою державах (наприклад, Верховна Рада України). Двопалатні парламенти (бікамералізм) існують у федеративних державах (наприклад, у Росії Федеральні збори складаються з двох палат – Ради Федерації та Державної думи). Але бувають винятки. В унітарній Польщі Національна Асамблея складається з Сейму та Сенату.

Основна функція парламенту – законотворча діяльність, але, окрім неї, законодавчий орган має й ряд інших:

- представницьку;
- засновницьку (установчу);
- контрольну (контроль за роботою уряду, інших посадовців виконавчої влади) та інші.

Норма закону

Органи виконавчої влади *– це державні органи, які здійснюють виконавчо-розпорядчу діяльність на підставі законів та інших актів законодавчої влади.*

Ознаки органів виконавчої влади:

- формуються шляхом призначення;
- практично реалізують цілі та завдання внутрішньої і зовнішньої політики, сформульовані парламентом;
- підконтрольні представницькій владі.

Система органів виконавчої влади

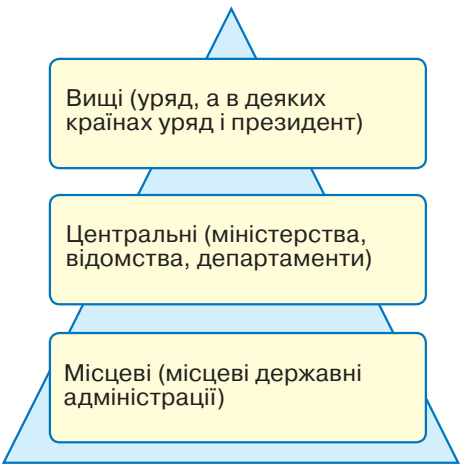

Норма закону

Органи судової влади *– це система державних органів, які здійснюють правосуддя.*

Основні функції судової влади:

- охоронна (охорона прав і свобод людини і громадянина);
- функція правосуддя (захист, відновлення порушених прав);
- контрольно-наглядова (стримування двох інших гілок влади в рамках права шляхом здійснення судового контролю).

До системи судових органів належать конституційний суд та суди загальної юрисдикції.

У наш час теорія поділу влади є важливим чинником упровадження інституту демократії, захисту прав і свобод громадян, формування правової держави та громадянського суспільства.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття не є ознакою держави?

А. Територія.
Б. Кордон.
В. Система податків.
Г. Система правових норм.

2. Суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі правових норм, – це _____.

А. Апарат держави.
Б. Суспільне об'єднання.
В. Механізм держави.
Г. Держава.

3. Назвіть критерій класифікації функцій держави відповідно до якого видами функцій є: гуманітарні, політичні, економічні.

А. За соціальною значущістю.
Б. За часом здійснення.
В. За територіальною спрямованістю.
Г. За сферами суспільного життя.

4. Яке поняття виражає сутність держави?

А. Державний апарат.
Б. Представницькі органи.
В. Функції держави.
Г. Форма правління.

5. Назвіть підставу, за якою формується персональний склад Верховної Ради України.

А. Отримання посади в спадок.

Б. Призначення.
В. Вибори.
Г. Входження до складу за посадою.

6. Яка особливість державної влади характеризується юридичним обґрунтуванням, визнанням народом країни, а також світовою спільнотою?

А. Верховенство.
Б. Легітимність.
В. Публічність.
Г. Суверенність.

II. Порівняйте поняття.

А. Соціальна влада – державна влада.
Б. Органи законодавчої влади – органи виконавчої влади.
В. Внутрішні – зовнішні функції держави.

III. Розгляньте малюнки**.

Користуючись додатковою літературою, установіть відповідність між країнами та назвами парламентських установ. 1. ___, 2. ___, 3. ___, 4. ___, 5. ___, 6. ___, 7. ___, 8. ___, 9. ___, 10. ___, 11. ___, 12. ___.

А. Парламент (Палата общин та Палата лордів).
Б. Скупщина.
В. Кнесет.

Г. Великі Народні збори.
Ґ. Конгрес (Палата представників та Сенат).
Д. Федеральні збори (Рада Федерації та Державна дума).
Е. Верховна Рада.
Є. Стортинг.
Ж. Верховний Кенгес (Сенат і Мажліс).
З. Національна Асамблея (Сейм та Сенат).
И. Генеральні Кортеси (Конгрес депутатів та Сенат).
І. Олій Мажліс.

IV. Підберіть приклади державних органів (зі світової практики) за способом утворення (виборні; ті, що призначаються; успадковані).

§ 3. Державний лад

З «Книги буття українського народу» М. Костомарова:

• «Не пропала вона (Україна), бо вона знати не хотіла ні царя, ні панів, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а істий українець... повинен любити і пам'ятати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було, так і тепер зосталось...

Бо голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа».

Проблемне питання

• Який державний лад, на думку автора, повинен запанувати у відродженій Україні?

1. Поняття і загальна характеристика державного ладу

Функції держави і права багатогранні, їхні структури складні. Ознаки держави, що виникли в процесі історичного розвитку, утілилися в специфічний державний лад.

Державний лад – складне поняття, що характеризує державу за трьома аспектами, а саме: формою правління, формою територіального устрою та політичним режимом.

Норма закону

***Державний лад** – це устрій країни, що виражається у характері політичних взаємин між людьми, між людьми і державою в процесі управління (політичний режим);*

у способах організації вищих органів державної влади (форма правління) і в адміністративно-територіальному розподілі держави (форма територіального устрою).

Державний лад завжди має відповідне правове закріплення. Усі його складові елементи фіксуються в конституції, законних і підзаконних актах.

2. Види і загальна характеристика форм правління

Норма закону

Форма правління *– спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням держави.*

Основними формами правління є монархія та республіка.

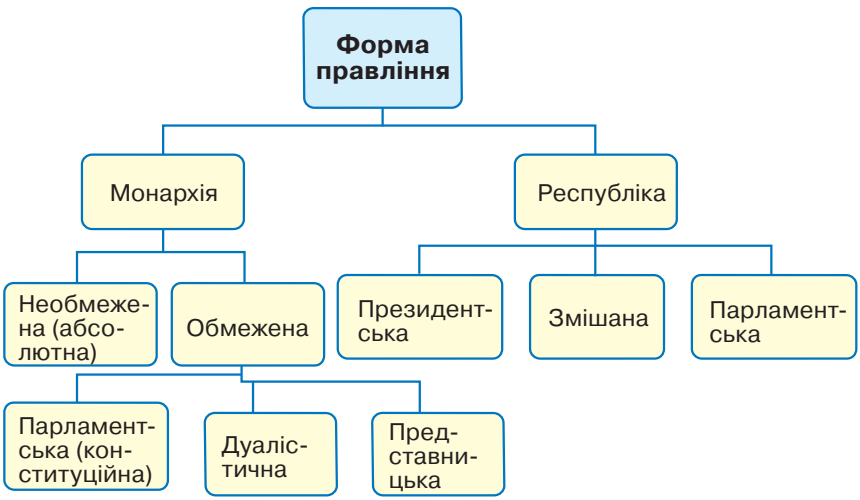

Норма закону

Монархія *– це форма правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і передається у спадок.*

Монархічна влада має певні особливості:

- безстроковість;
- спадковість;
- непідпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам.

Монархами в різних народів були князі, королі, царі, імператори, султани, хани, кагани, шахи, правителі і т.д.

Відомі такі форми монархії, як необмежена та обмежена.

Норма закону

Необмежена (абсолютна) монархія *– це форма правління, за якої верховна влада в державі зосереджена в руках одноосібного глави держави (монарха).*

Цей вид монархії характеризується відсутністю будь-яких представницьких органів, повним безправ'ям народу, зосередженням всієї повноти влади в руках монарха. Прикладами абсолютної монархії можуть бути в наш час Саудівська Аравія, Оман, Катар тощо.

Королівство Саудівська Аравія
Правлячий монарх – король і прем'єр-міністр Абдала ібн Абдель Азіз аль-Сауд.

Султанат Оман.
Правлячий монарх – султан Оману і підлеглих територій Кабус бен Сайд аль-Саід.

Держава Катар
Правлячий монарх – емір Держави Катар шейх Хамад бен Халіфа аль Тані.

Об'єднані Арабські Емірати
Усі емірати – абсолютні монархії, тільки Абу-Дабі наближений до конституційної монархії. Президент – шейх Заід (II) бен Султан аль-Нахайян, правитель Абу-Дабі.

В Об'єднаних Арабських Еміратах діє своєрідний механізм вибору «старшого монарха», який, по суті, і є монархом ОАЕ. Його обирають з монархів-князів терміном на два роки. Саме тому деякі науковці виділяють інший підвид монархії – виборну монархію.

Норма закону

Обмежена монархія *– це форма правління, у якій влада монарха обмежена конституцією, яка приймається парламентом, у сфері законодавства та контролю над діяльністю уряду.*

За обмеженої монархії законодавча влада належить парламенту, виконавча – монарху (чи кабінету міністрів), судова – судам, які обираються чи призначаються.

За парламентської (конституційної) монархії – влада монарха обмежується представницьким органом, це закріплюється, як правило, в конституції, яка ухвалюється парламентом. Монарх не може її змінювати. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний.

Абсолютна більшість сучасних монархій – це монархії парламентські. Їхнє існування зумовлене національними традиціями.

Королівство Швеція

Правлячий монарх – король Карл XVI Густав.

Японія

Правлячий монарх – імператор Акіхіто. Згідно з Конституцією Японії «імператор є символом держави й єдності народу.»

Королівство Іспанія

Правлячий монарх – король Хуан Карлос I.

У парламентській монархії монарх є лише символом держави, він «царствує, але не править». Реально країною керує парламент, який формує уряд. Управління в країні здійснює уряд, який підконтрольний і підзвітний парламенту. Будь-які дії монарха потребують схвалення уряду.

Дуалістична монархія (була характерна для країн, в яких відбувалися буржуазно-демократичні революції), як правило,

має двопалатний парламент. Нижня палата формується виборним шляхом і представляє інтереси буржуазії. Верхня палата складається зі знаті, яка призначається монархом. Уряд підпорядковується монарху. Останній на свій розсуд призначає, переміщує і звільняє з посад членів уряду. Дуалізм полягав у тому, що монарх, як правило, відстоював інтереси знаті, а парламент був виразником інтересів буржуазії і інших верств населення. Монарх наділений правом вето щодо законів, які приймаються парламентом. У деяких сучасних державах (у Кувейті з 1991 р., у Непалі з 1994 р.) сформувалися дуалістичні монархії.

Окремим різновидом обмеженої монархії є теократична монархія. Глава держави (монарх) є одночасно і главою церкви. Політична влада в таких країнах належить духовенству.

Прикладом теократичної монархії є Ватикан. Але зрозуміло, що не за всіма ознаками ця держава може називатися монархією.
Зважаючи на целібат (обітницю безшлюбності) духовенства, Папа Римський не може досягти свого сану через право спадкування, тому його обирають кардинали. Проте він має особливі почесні права монарха, носить корону (тіару).

Норма закону

Республіка *– це форма правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, які обираються населенням на відповідний термін.*

Юридичними властивостями республіки є:

- обмеження влади глави держави, законодавчих і виконавчих державних органів конкретним терміном;
- виборність вищих органів державної влади;
- відповідальність глави держави у випадках, які передбачені законом;
- загальнообов'язковість рішень законодавчої влади для всіх інших державних органів;
- взаємна відповідальність особи і держави.

Сучасні республіки поділяються на парламентські, президентські та змішані.

Парламентська республіка характеризується центральним становищем парламенту серед інших державних органів. Уряд формується парламентським шляхом з числа депутатів, що належать до партій, які отримали більшість голосів у парламенті. Уряд відповідальний перед парламентом. Він залишається при владі доти, доки має підтримку парламентської

більшості. У парламентській республіці управління має партійний характер, що є не обов'язковим за президентської республіки. Уряд формується лідером партії, яка перемогла на парламентських виборах. Шляхом винесення вотуму недовіри парламент може відправити уряд у відставку.

У парламентській республіці може існувати пост президента, який обирається парламентом, підзвітний йому і має виключно представницькі функції. Іноді президент не обирається, і главою держави стає прем'єр-міністр.

У наш час парламентська республіка існує у Німеччині, Італії, Чехії, Угорщині, Ірландії, Ізраїлі та інших державах.

Президентська республіка становить собою таку форму правління, яка характеризується поєднанням у руках президента повноважень глави держави і глави уряду. Президент і парламент обираються всім населенням. Уряд президентської республіки несе відповідальність перед президентом. Останній на свій розсуд призначає, переміщує і відсторонює від посад членів уряду. Він має право вето щодо законів, які приймаються парламентом. Як глава держави президент представляє країну на міжнародній арені, може підписувати міжнародні угоди з наступною їх ратифікацією парламентом.

Прикладами президентських республік є Сполучені Штати Америки, Мексика, Аргентина та інші.

У практиці державного будівництва сучасних держав трапляються форми правління, які не вкладаються в звичну класифікацію. Їх називають змішаними типами республіки.

Ознаками змішаної республіки є:

- подвійна відповідальність уряду перед парламентом і перед президентом;
- президент обирається на всенародних виборах і має широкі повноваження;
- уряд очолює прем'єр-міністр, а президент може здійснювати загальне керівництво урядом;
- президент є главою держави;
- президент має право в передбачених законом випадках розпустити парламент, а парламент має право на імпічмент президенту.

У різних варіаціях поєднуються президентські та парламентські повноваження, що призводить до віднесення республік до змішаного типу, у Франції, Португалії, Румунії, Словенії, Хорватії та інших державах.

3. Форми територіального устрою держави: поняття і види

Норма закону

Форма територіального устрою *– елемент форми держави, що відображає адміністративно-територіальну організацію державної влади та порядок взаємодії між центральними й місцевими органами влади.*

Форма територіального устрою характеризує:

- принципи поділу території держави на складові частини;
- можливість врахування інтересів національних меншин шляхом надання територіальної автономії;
- відносини між різними рівнями владних органів.

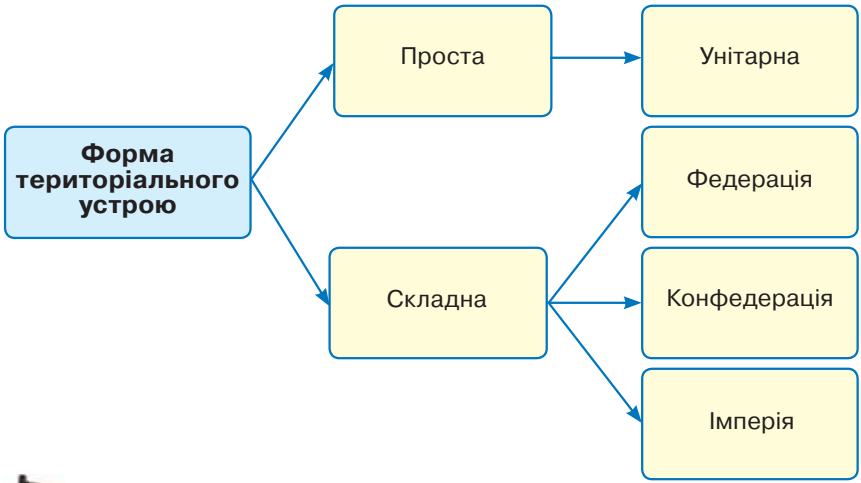

Норма закону

Унітарна держава *– це проста форма територіального устрою держави, окремі складові якої не мають суверенітету й усіх ознак державності.*

Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни. Існують єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Унітарні держави можуть включати автономні утворення.

Прикладами унітарної держави є Болгарія, Польща та інші.

Норма закону

Федерація *– це складна форма територіального устрою союзної держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну і політичну самостійність.*

Принцип федералізму полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади і влади суб'єктів федерації. Територія такої держави в політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається із суб'єктів федерації. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, має право прийняти власну конституцію, мати свою судову, правову системи. У конституціях федерацій розмежовується компетенція федеральних і місцевих органів влади. Федеральні закони мають пріоритет над законами суб'єктів федерації. До компетенції центральної влади належать питання оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування та інші найбільш важливі питання життя держави.

Складові частини федеративних держав носять різні назви і складаються з різної кількості суб'єктів.

- Російська Федерація (21 республіка, 49 областей, 6 країв, 10 автономних округів);
- США (50 штатів);
- Федеративна Республіка Німеччина (16 земель);
- Об'єднані Арабські Емірати (7 еміратів).

Норма закону

Конфедерація *– це добровільне об'єднання суверенних держав, яке створюється для досягнення конкретної мети.*

Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав – членів конфедерації, відсутність центральних органів влади, єдиних законодавства, громадянства та судової системи. Деякі науковці не вважають конфедерацію видом територіального устрою держави саме тому, що це союз декількох держав. Взаємини між суб'єктами конфедерації ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні спільних конкретних проблем. Це нестійка форма об'єднання, яка з часом або розпадається, або перетворюється на федерацію. Конфедераціями були, наприклад, США (1781–1788), Швейцарія (1815–1848), Австро-Угорщина. На сучасному етапі конфедерацією була ОАБ (об'єднання Сирії та Єгипту в 1958–1961).

Дискусійним є питання щодо існування сьогодні держав конфедеративного зразка. На сучасному етапі конфедеративні держави є рідкісним явищем. Деякі дослідники схильні вважати, що така сучасна міжнародна організація, як Європейський Союз наближена до конфедеративного об'єднання. Держави – члени цієї організації, залишаючись суверенними, передають окремі функції, а принцип рівності й одноголосного прийняття рішень дає їм змогу в будь-який момент повністю відновити свій суверенітет.

Норма закону

Імперія *– примусово утворена складна держава, що складається з головної держави (метрополії) та колоній, які повністю залежать від верховної влади.*

У наш час імперія – це анахронічна форма державно-територіального устрою. Вона створювалася у результаті завоювань, колонізації та інших форм експансії. Імперія тримається на насильстві та державному примусі. Коли зникає примус, імперія розпадається.

Наведемо приклади імперій: Британська імперія, Австро-Угорська імперія (1867–1918), Османська імперія.

Нині у світі не існує імперій. Вважається, що коли в 1991 р. отримала незалежність Намібія, розпалася остання імперія.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття не входить до складових елементів державного устрою?

А. Форма державного правління.
Б. Функції державних органів.
В. Форма територіального устрою.
Г. Політичний режим.

2. Спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням країни – це…

А. Форма державного правління.
Б. Форма територіального устрою.
В. Політичний режим.
Г. Методи державного управління.

3. За якої форми правління державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і передається у спадок?

А. Президентська республіка.
Б. Федерація.
В. Парламентська республіка.
Г. Монархія.

4. Яка країна є прикладом парламентської монархії?

А. Саудівська Аравія.
Б. Об'єднані Арабські Емірати.
В. Японія.
Г. Оман.

5. Які юридичні властивості характерні для республіки?

А. Спадкове трононаступництво.
Б. Загальнообов'язковість рішень законодавчої влади для всіх інших державних органів.
В. Безстроковість влади.
Г. Непідпорядкованість влади глави держави будь-яким іншим суб'єктам.

6. Складна форма територіального устрою союзної держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну і політичну самостійність, – це...

А. Унітарна держава.
Б. Федерація.
В. Конфедерація.
Г. Імперія.

II. Порівняйте за поданими в таблиці критеріями різні типи республік.

Критерії для порівняння	Парламентська республіка	Президентська республіка	Змішана республіка
Порядок формування уряду			
Обсяг повноважень президента			
Наявність посади прем'єр-міністра			
Спосіб виборів президента			
Сучасні приклади			

Загальні риси: _____; _____.

III. Прочитайте інформаційне повідомлення за 2005 р. про політичні події в Саудівській Аравії. З'ясуйте, яка форма державного правління притаманна державі. Знайдіть у тексті факти, що доводять вашу думку.

Саудівська Аравія проголосила про проведення перших у своїй історії виборів. У рамках першої реальної політичної реформи в країні – найбільшому в світі експортері нафти – пройдуть вибори в місцеві органи влади.

Дедалі більше прибічників реформ серед інтелектуалів та професури зверталися до кронпринца Абдулли з проханням розширити участь населення в політичному житті й дозволити свободу слова й волевиявлення. «Рада Міністрів вирішила розширити участь підданих в управлінні місцевими справами через місцеві ради, половина

членів яких буде вибиратися», – повідомило державне агентство новин SPA. Друга половина членів рад, вочевидь, будуть призначатися.

«Це рішення прийнято на виконання положень промов короля Фадха про розширення народної участі й на підтвердження просування країни до політичної та адміністративної реформи», – процитувало SPA урядове звернення.

У Саудівській Аравії ніколи не проводилися вибори на державні посади будь-якого рівня. У країні існує Шура (Рада), що складається з 120 членів, яка була започаткована в 1993 р. Вона має дорадчий голос з деяких питань, але не має законодавчих повноважень.

IV. За поданими нижче схемами з'ясуйте, яку форму територіального устрою держави вони зображують. Підберіть 2–3 приклади до кожної схеми.

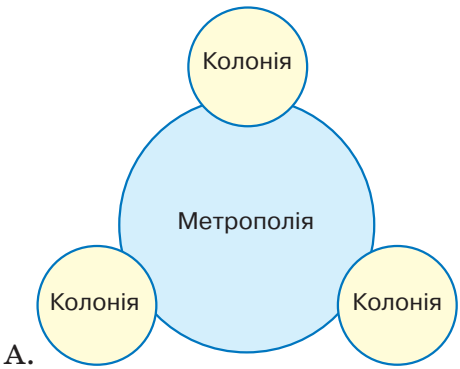

А.

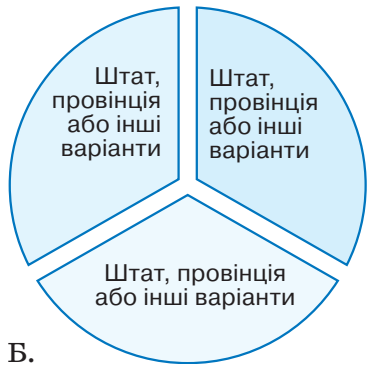

Б.

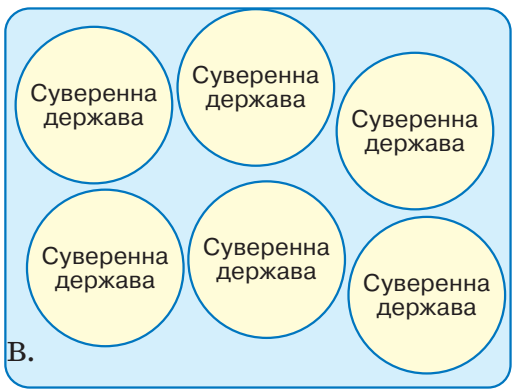

В.

Г.

V. Які ознаки характеризують Ватикан як монархію, а які не можуть вказувати на монархічну форму правління в цій державі?

§ 4. Політичні режими

Український поет В. Стус про життя в «найщасливішій країні»:

• Рятуючись од сумнівів,
б'ю телеграму собі самому:
вчасколивесьрадянськийнарод
івсепрогресивнелюдствоготується*
гідно зустріти черговий з'їзд КПРС,
бажаю тобі великих успіхів,
щиро заздрю, що ось уже тридцять років
ти живеш у найщасливішій у світі країні.
Але й після цього досада не минає.
Тоді я примушую себе пригадати,
що міжнародна обстановка
сьогодні складна як ніколи,
і заспокоююсь.

Проблемне питання

- Яке суспільство зображене у вірші українського поета?
- Які рядки підкреслюють іронію поета?
- Чи можна вважати ці рядки свідченням антидемократичних тенденцій у тогочасному суспільстві?

1. Загальна характеристика політичних режимів

Політичний (державний) режим тісно пов'язаний з формою правління. Якщо при з'ясуванні форми правління ми ставимо запитання: «Хто править? Як побудовано систему влади?», то запитання, яке розкриває сутність поняття «політичний режим», буде звучати: «Якими засобами й методами відбувається це правління?».

Норма закону

Політичний режим *– це сукупність чи система методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.*

Політичний режим характеризується станом демократичних прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільних відносин, відношенням державної влади до правових основ діяльності її органів.

Сучасна теорія держави розрізняє два основних типи політичних режимів: демократичний і антидемократичний.

*За авторським оригіналом.

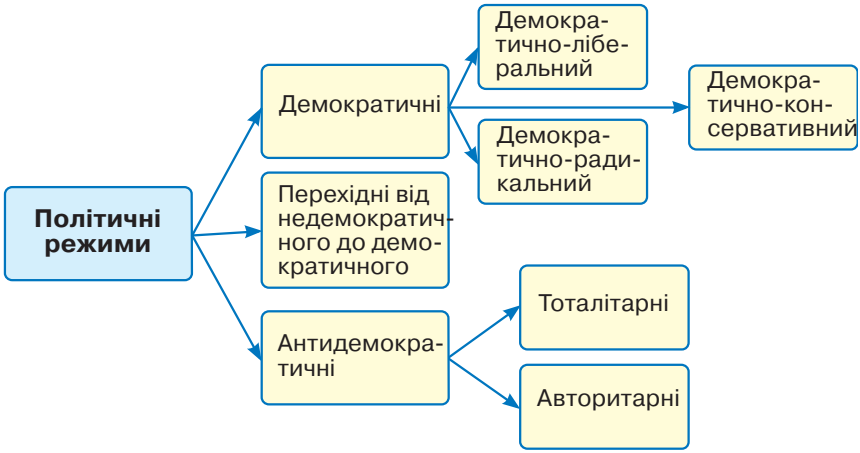

Для допитливих (з історії поняття)

Класифікувати політичні режими почав ще Платон, який виділяв, окрім «найкращої держави», тимократію (панування шляхетних воїнів), олігархію (правління багатих родин), демократію і тиранію. Остання, якщо скористатися сучасною термінологією, є тоталітаризмом.

Термін «демократія» в перекладі з грецької означає «влада народу». У сучасний період є багато визначень демократії. Більшість спеціалістів приходять до висновку, що демократія – це певна форма правління, заснована на дотриманні прав людини і свободи особи. Останнім часом демократію розглядають не тільки як владу більшості над меншістю, але й як гарантію прав меншості, прав опозиції. Демократія – це свобода і відповідальність усіх суб'єктів суспільних відносин за свою поведінку і діяльність.

Тимократія й олігархія були історією переборені (перша – цілком, друга – частково), а демократія і тоталітаризм перетворилися нині в пануючі форми. Їхнє сучасне тлумачення відрізняється від платонівського. Наукова думка XX ст. протиставляє демократію як політичну форму, що забезпечує прогрес, тоталітаризму як утіленню політичної реакції, тоді як у Платона обидві вони суть «найкращої держави».

2. Особливості демократичних режимів

Норма закону

Демократичний режим *– це порядок політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, з врахуванням інтересів всіх соціальних груп населення через демократичні інститути: вибори, референдуми, засоби масової інформації.*

Політичними *передумовами* демократичного режиму є:

- відсутність єдиної, обов'язкової для всіх, державної офіційної

ідеології, що однозначно визначає мету суспільно-історичного розвитку, а іноді й політичні засоби її досягнення;

- наявність вільно сформованих політичних партій, що відбивають соціальну диференціацію суспільства;
- обмеження політичної ролі партій участю у виборах, на яких вони виступають з виборчою програмою, що відбиває інтереси певної соціальної групи;
- функціонування політичної системи, що припускає боротьбу, конкуренцію політичних партій, угоду між ними, утворення коаліцій політичних сил, що прагнуть до парламентської більшості й одержання вирішальної ролі в державному управлінні; передбачається, що політична боротьба, яка виникає в такий спосіб, є відображенням соціально-економічної конкуренції всередині суспільства;
- існування політичних меншостей, у функцію яких входять опозиційна політична діяльність, розробка альтернативних програм суспільного розвитку, позитивна критика державного керівництва, ідеологічна і кадрова підготовка його зміни;
- наявність політичних свобод (гласність, свобода слова, преси, демонстрацій, мітингів, протестів та інших), за допомогою яких об'єкти суспільства здійснюють свою діяльність у сфері політичного життя.

Реалізація цих передумов робить політичний режим демократичним.

Демократичний режим поділяють на такі види: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Демократично-ліберальний режим

Права людини і сама людина визнаються найвищою соціальною цінністю

Головним обов'язком держави, її органів і посадових осіб є забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина

Демократично-консервативний режим

Основна увага приділяється радикальним перетворенням у державі, здійсненню пошуку радикальних форм і методів реорганізації суспільства

Демократично-радикальний режим

Характеризується небажанням здійснювати будь-які перетворення, наданням переваг традиціям

За цього режиму зусилля спрямовані на пошук таких способів розвитку суспільства і держави, що забезпечують незмінюваність існуючого порядку

Перехідний політичний режим – це стан політичного життя суспільства, що виник у результаті перемоги радикальних, опозиційних сил та має або демократичну, або авторитарну спрямованість.

Перехідний політичний режим характерний для пострадянських країн Східної Європи, багатьох країн Азії, Африки, Латинської Америки, що пережили крах тоталітарних режимів.

3. Характерні риси та види антидемократичних режимів

Антидемократичні режими поділяють на тоталітарні та авторитарні.

Норма закону

Тоталітарний режим – *сукупність таких способів і засобів реалізації державної влади, за яких уся життєдіяльність суспільства й кожної окремої людини абсолютно регламентована.*

Особливості тоталітарного режиму:

- влада на всіх рівнях формується закрито однією чи кількома особами з правлячої верхівки й не контролюється населенням;
- відсутня будь-яка можливість для вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення;
- існує однопартійна система;
- незмінна риса – культ особи «вождя»;
- здійснюється цілковитий контроль над економікою;
- держава втручається у приватне життя людини і громадянина.

Серед яскравих прикладів тоталітарного режиму – колишній СРСР 30–50-х років XX ст., де існував названий тип антидемократичного режиму з ознаками вождизму.

Тоталітарний режим нав'язує населенню суспільні порядки, моделі яких розроблені на основі єдиної ідеології. Панування цих порядків досягається за допомогою тоталітарного контролю над політикою, економікою, культурою і побутом. Ідеологічна й організаційна єдність забезпечується політичним пануванням партії, очолюваної вождем, яка підкоряє собі державу. У руках партії знаходяться засоби масової інформації. У методах управління переважає політичне і фізичне насильство, поліцейський і жандармський терор.

Подібні властивості, здавалося б, виключають можливість ненасильницької зміни тоталітарної влади. Однак, як показав

досвід Чехословаччини, Угорщини, багато в чому Польщі і, можливо, СРСР, тоталітарний політичний режим здатний до самозміни з поступовим і відносно мирним переходом до посттоталітарного, а потім і демократичного. У всякому разі подібний перехід успішно здійснений в Іспанії, Греції, Чилі, які відмовилися від фашистських режимів і вибрали демократичний шлях розвитку.

Норма закону

Авторитарний режим *– це така сукупність засобів і способів реалізації державної влади, за яких вона концентрується в руках правлячої верхівки; допускаються деякі розмежування політичних сил, легальні можливості через представницькі органи чи громадські об'єднання відстоювати інтереси певних верств населення.*

За характерними рисами авторитарного режиму простежується деяка розмитість, нечіткість багатьох його властивостей. У ньому можна спостерігати і риси тоталітаризму, і деякі прояви демократії. Головна особливість полягає в тому, що державна влада не має тоталітарного характеру і повного контролю над усіма сферами економічного, політичного й культурного життя. Відсутня єдина державна обов'язкова для всіх ідеологія, що замінюється ідеологічними конструкціями типу теорії національного інтересу, ідеями патріотизму і т.п. Управління здійснюється не такими жорсткими як при тоталітарному режимі, засобами. Масовий терор відсутній.

За авторитарного режиму порушуються або обмежуються основні права людини, особливо її свобода, честь і гідність; влада зосереджується в руках невеликої групи людей або однієї особи; забороняється легальна діяльність політичних партій і громадських об'єднань, які знаходяться в опозиції.

Авторитарні політичні режими з'являються на авансцені історії тоді, коли влада має намір докорінно реформувати суспільний лад і здійснити «революцію згори» (наприклад, перехід в Іспанії від фашистського ладу до демократичного в останній період правління каудильйо Франко, в СРСР у 1985 р. розпочато перебудову).

Варто мати на увазі, що класифікація політичних режимів у теорії держави розглядає їхні типи, яких у чистому вигляді не існує.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризує підвид демократичного режиму, особливостями якого є вірність традиціям та небажання здійснювати будь-які перетворення?

А. Демократично-ліберальний.
Б. Демократично-радикальний.
В. Демократично-традиційний.
Г. Демократично-консервативний.

2. Порядок політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, з урахуванням інтересів усіх соціальних груп населення через демократичні інститути, – це _____.

А. Демократичний режим.
Б. Перехідний режим.
В. Авторитарний режим.
Г. Тоталітарний режим.

3. Яка ознака є характерною для авторитарного режиму?

А. Здійснюється цілковитий контроль над економікою.
Б. Допускається обмежений плюралізм (без реальної боротьби за владу).
В. Відсутня будь-яка можливість для вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення.
Г. Держава втручається у приватне життя людини і громадянина.

4. Яке визначення найбільше відповідає поняттю «політичний режим»?

А. Засоби і методи правління.
Б. Розподіл влади між складовими частинами держави.
В. Спосіб організації вищих державних органів влади.
Г. Взаємодія гілок влади, їх реальне співвідношення.

5. Установіть відповідність між режимом і його характерною рисою.

1. Демократично-ліберальний.	А. Може бути встановлена як командна, так і ринкова економіка.
2. Демократично-радикальний.	Б. Відчуження народу від влади.
3. Авторитарний.	В. Права людини – найвища соціальна цінність.
4. Тоталітарний.	Г. Основна увага приділяється здійсненню реформ і перетворень.

6. Установіть відповідність між режимом і його прикладом.

1. Демократичний.	А. Україна на початку 90-х років XX ст.

2. Перехідний. Б. СРСР 30–50-х років XX ст. (сталінізм).
3. Авторитарний. В. СРСР кінця 50-х – початку 60-х років XX ст. («відлига»).
4. Тоталітарний. Г. Швеція на початку XXI ст.

II. Порівняйте поняття «тоталітаризм» та «авторитаризм», додавши характерні риси режимів до таблиці.

Тоталітаризм	Авторитаризм
	Відсутність єдиної ідеології
Єдина добре організована масова партія	
	Допускається обмежений плюралізм* (без реальної боротьби за владу)
Влада не обмежена законом, спирається на терор і репресії	
	Може бути як командна, так і ринкова економіка
«Активна» несвобода особи (держава примушує особу діями демонструвати лояльність до режиму)	
Приклади:	Приклади:

Загальні риси: _____; _____.

III. Поміркуйте, чи може абсолютна монархія бути демократичною державою.

IV. Прочитайте уривки з політичних портретів. Подумайте, які режими склалися за часів перебування при владі цих політиків. Підтвердіть свої думки конкретними фактами з поданих текстів.

А.

Пол Пот (справжнє ім'я Салот Сар) (1925–1998) – камбоджійський політик, лідер «червоних кхмерів» та прем'єр-міністр Камбоджі

Народився в епоху французької колонізації. Отримавши атестат про середню освіту в місцевій французькій школі, вступив до Паризького університету, де захопився ліворадикальними ідея-

* Плюралізм (від лат. pluralis – множинний).

ми. Повернувшись до Камбоджі, заснував рух, відомий під назвою «червоні кхмери», який у 1967 р. почав антиурядову партизанську війну. У 1975 р. загони Пол Пота захопили столицю Камбоджі Пномпень. У країні встановився режим жорстокого терору проти представників вищого класу та інтелігенції. Були фізично знищені науковці, учителі, лікарі. Всіх мешканців міст було виселено до сільської місцевості, щоб вони займалися примусовою працею – вирощували рис. Важка праця повинна була виховати «нового громадянина». Із цією метою було знищено всі механізовані прилади, увесь парк сільськогосподарської техніки.

За 3,5 року перебування при владі Пол Пота кількість населення зменшилася на 26 % (було репресовано більше 2 млн камбоджійців). У 1979 р. Пол Пота було скинуто в'єтнамськими військами, що вторглися до країни.

Б.

Франклін Делано Рузвельт
(1882–1945) – 32 президент США (1933–1945)

Коли Рузвельт вступив на посаду, США перебували в небувалій кризі. У лютому 1933 р. всій банківській системі загрожував крах. Однією з галузей, куди відразу після вступу на посаду втрутився уряд Рузвельта, була система грошового і кредитного обігу США. Президент започаткував політику «Нового курсу». Усі заходи в цій галузі служили таким цілям: радикальна реформа банківської справи, нагляд і контроль за торгівлею цінними паперами.

Рузвельт чотири рази переобирався на пост президента країни (що є рекордом в історії США, тому що за Конституцією президент обирається не більше ніж на 2 строки поспіль) і займав його до самої смерті.

З його іменем пов'язана також одна з найвизначніших сторінок в історії зовнішньої політики США, зокрема встановлення та нормалізація дипломатичних відносин з Радянським Союзом, участь США в антигітлерівській коаліції. Велика заслуга Рузвельта у втіленні в життя так званого «Нового курсу» всередині країни, що відіграло важливу роль у стабілізації економічної та соціальної ситуації в період після економічної кризи 1929–1933 рр., дозволило уникнути тяжких соціально-політичних потрясінь. Рузвельт проявив себе як неординарний, гнучкий політик, який здатний своєчасно реагувати на зміну настрою всіх верств суспільства. Він робив усе, щоб зберегти і розвинути існуючий суспільно-економічний лад у країні і зміцнити домінуюче становище США в усьому світі.

В.

Муаммар Каддафі – лідер Лівії з 1969 р.

Народився 1942 р. у бедуїнській родині. Згадуючи своє дитинство, Каддафі зізнався: «Я виріс у чистому оточенні, не зараженому інфекціями сучасного життя». У 1961 р. військовий курсант Муаммар створив підпільну організацію, що ставила за мету скинення монархії.

1 вересня 1969 р. загони під керівництвом Ради революційного командування у складі 12 офіцерів на чолі з Каддафі встановили контроль над основними державними і військовими об'єктами. В ефір вийшло відоме «Комюніке № 1», що починалося словами 27-річного полковника Муаммара Каддафі: «Громадяни Лівії! У відповідь на потаємні сподівання і мрії, що переповнюють ваші серця, у відповідь на ваші безперестанні вимоги змін і духовного відродження, прислухаючись до вашого заклику про повстання, віддані вам армійські сили узяли на себе це завдання і повалили реакційний і корумпований режим».

Багата природними ресурсами, але зубожіла, відстала Лівія, з якої в перші роки правління Каддафі «виганяли» атрибути західного життя, була оголошена країною особливого напрямку розвитку. Офіційна ідеологія була сумішшю крайнього етнічного націоналізму, планового соціалізму і державного ісламу при декларованому народовладді. Опорою режиму були армія, держапарат і сільське населення.

Концепція суспільного розвитку викладена в праці Каддафі – «Зеленій книзі». Джамахірія (офіційна назва державного ладу Лівії) у перекладі з арабської означає «влада народних мас». У березні 1977 р. була прийнята Декларація, яка проголосила нову назву країни Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія (СНЛАД), законодавство якої ґрунтується на Корані. Проте найвищий законодавчий орган – Загальний народний конгрес – не зміг вибрати свого голову. У генеральний секретаріат було вибрано Каддафі (генеральний секретар) і чотирьох його найближчих соратників. Рівно за два роки п'ятірка керманичів пішла у відставку з державних посад, поступившись професійним управлінцям. З того часу вся п'ятірка вождів іменується Революційним керівництвом. Муаммар Каддафі офіційно є лише лідером лівійської революції, хоча його реальний вплив на процес ухвалення політичних, економічних і військових рішень дуже вагомий.

§ 5. Особа, суспільство, держава

Г. Сковорода про людину і особистість:

- «Вода без риби, повітря без пташок, час без людей бути не можуть».
- «Не тіло, а душа є людиною».

Проблемне питання

- Що різнить та що поєднує поняття «людина», «особистість», «особа», «громадянин»?
- Прочитайте вислови українського філософа. Яке з названих вище понять більше відповідає поданим думкам мислителя, ніж вжите ним поняття «людина»? Поясніть.

1. Загальна характеристика понять «людина», «індивід», «особистість», «особа» і «громадянин». Особливості взаємовідносин особи і суспільства

Теорія держави і права як наука вивчає окрему людину, індивіда, особистість, громадянина, розглядає взаємини людини і суспільства, людини і держави. У повсякденному вжитку ці слова звучать як рівнозначні, але в юридичній мові за цими термінами закріплено різні значення.

Норма закону

Людина *– це жива розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними.*

Біологічне в людині, яка є частиною матеріального світу, складається з її природної основи, що характеризується наявністю тіла, органів чуття, природної фізичної сили та інших біологічних якостей.

У людини як індивіда розрізняють біологічні та соціальні якості.

Норма закону

Індивід *– це конкретна людина, що біологічно і соціально вирізняється з-поміж інших людей, має індивідуально виражені психофізичні якості.*

Кожна людина має зв'язки із суспільством, у якому вона живе. Люди рівні у правах, але це не означає, що вони однакові або схожі один на одного з точки зору фізичних чи розумових здібностей, талантів. Соціальне в людині характеризу-

ється концентрованим проявом тих суспільних відносин, які відображають взаємозв'язок із зовнішнім світом.

Норма закону

Особистість *– людина як носій свідомості, тобто суб'єкт пізнання, переживання, відношення і активного перетворення навколишнього світу, що відзначається неповторною сукупністю соціально значущих якостей, способом існування якої є її розвиток та діяльність.*

Поняття «особистість» включає в себе характеристику людини з позицій її суспільної діяльності і тих провідних мотивів, якими вона керується у своїх вчинках. Суть особистості визначається її ставленням до навколишнього світу, суспільного буття, інших людей і самої себе. Особистість є індивідуальною сукупністю рис, які зумовлюють стиль мислення, поведінки кожної людини.

Норма закону

Особа *– це суб'єкт правовідносин.*

У правовій системі суспільства місце і роль особи характеризуються через правовий статус, що дає можливість розглянути її фактичне та юридичне становище в громадянському суспільстві. Відомі різні визначення правового статусу особи. У найширшому значенні під правовим статусом особи розуміють її юридично закріплене становище в суспільстві. Ядром загального правового статусу є суб'єктивні права, свободи, законні інтереси та обов'язки особи. Конституція України закріплює основні права і свободи особи, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод.

Крім того, особа тісно взаємопов'язана з державою. Держава визначає особу, її життя, недоторканність, честь і гідність найвищою соціальною цінністю. Головний обов'язок держави – забезпечення відповідних умов для здійснення прав і свобод, виконання обов'язків особою. Держава відповідальна перед особою й суспільством за свою діяльність. За допомогою права держава закріплює відповідний правовий статус особи, забезпечує кожному рівні можливості в користуванні суб'єктивними правами і виконанні обов'язків.

Цей взаємозв'язок особи з конкретною державою позначається поняттям «громадянство».

Норма закону

Громадянин *– людина, що має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках.*

Поняття «громадянин» висвітлює здебільшого юридичні або політико-юридичні характеристики особистості.

2. Особливості взаємовідносин особистості і держави. Правовий статус особи

Становище особистості в державі визначається правовими та іншими видами соціальних норм і позначається терміном «правовий статус особи».

Норма закону

Правовий статус особи *– це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, що становить важливу складову частину суспільного статусу особистості, належить до її якості як людини і громадянина, характеризує зв'язки особи з державою та державно організованим суспільством.*

Простіше кажучи, правовим статусом особи є сукупність прав, свобод та обов'язків, що поширюються на конкретну особу в конкретній державі.

Такі зв'язки виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, між різними категоріями людей і державою та регулюються практично всіма галузями національного права України, що дозволяє виокремити різні види правових статусів за різними підставами. Так, за суб'єктами розрізняють статуси загальний, спеціальний, індивідуальний.

Загальний (поширюється на всіх людей і громадян)

Спеціальний (родовий) – характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян (наприклад, біженців, пенсіонерів, народних депутатів тощо)

Індивідуальний – притаманний окремому індивіду (наприклад, Президентові України, Голові Верховної Ради України)

Залежно від того, нормами якої галузі права визначається становище людини і громадянина, виокремлюють різні галузеві статуси: конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий, кримінально-процесуальний тощо.

Найбільш суттєві зв'язки між людиною, громадянином і державою отримали закріплення в Конституції України. У сукупності вони становлять конституційний статус людини і громадянина. Слід розмежовувати поняття конституційного

та конституційно-правового статусу людини і громадянина: перший визначається лише Конституцією України, а другий – як Конституцією України, так й іншими джерелами галузі конституційного права, наприклад Законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців» тощо.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина посідає особливе місце в системі галузевих правових статусів. Його специфіка полягає в тому, що, по-перше, він єдиний та однаковий для всіх людей і громадян (тобто це загальний статус), по-друге, він відіграє роль базового для всіх галузевих статусів.

Правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством розуміння обсягу необхідної свободи і базується на певних принципах.

Принципи правового статусу людини і громадянина – це вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

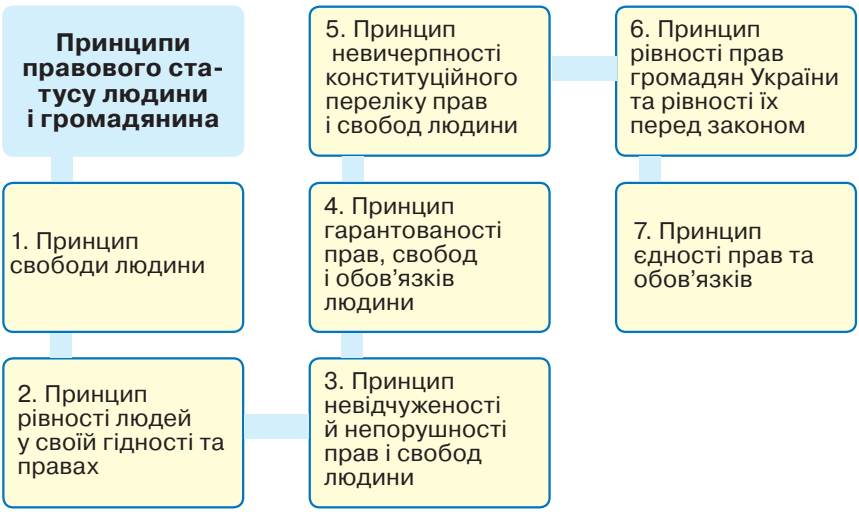

Ці принципи закріплено в Конституції України та міжнародно-правових документах.

Принцип свободи людини відтворює основну ідею сучасних суспільних наук про свободу як природний стан людини: «Подібно до того, як людина народжується на світ з головою, руками, ногами, розумом і серцем, так вона народжується і вільною». Конституційний принцип свободи людини обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, а межею індивідуальної свободи є права і свободи інших людей.

Буква закону

Конституція України

Ст. 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Принцип рівності людей у своїй гідності та правах означає: права і свободи визнаються за будь-якою людиною, забороняється дискримінація в користуванні правами за будь-яких підстав, пов'язаних із природними особливостями особи та її соціальним статусом. Під гідністю розуміють визнання за людиною цінності як істоти, яка наділена розумом, волею та почуттями, незалежно від того, що вона про себе думає і як її оцінюють інші.

Буква закону

Конституція України

Ст. 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах.

Принцип рівності конституційних прав і свобод громадян України та їх рівності перед законом означає, що забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за расовою, політичною, релігійною, статевою, етнічною, мовною чи іншими ознаками.

Буква закону

Конституція України

Ст. 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Принцип невідчуженості і непорушності прав і свобод людини (ст. 21 Конституції України, крім того, деякі аспекти цього принципу відображені в статтях 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56 та інших) стосується основних прав і свобод людини, тобто лише тих, що зафіксовані в Конституції України. Людина має основні права від народження, а не від держави. Відмова людини від своїх основних прав і свобод є юридично недійсною.

Принцип гарантованості прав, свобод і обов'язків людини і громадянина означає, що вони мають бути забезпечені відповід-

ними засобами, які сприяли б повній та ефективній реалізації прав, свобод і обов'язків кожною людиною і громадянином.

Буква закону

Конституція України

Частина 2 ст. 22. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Принцип невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина означає, що в майбутньому Конституція України доповнюватиметься положеннями, в яких фіксуватимуться нові права і свободи людини і громадянина. Це пов'язано з тим, що з розвитком суспільства усвідомлюються нові й нові права і свободи, притаманні людині від народження або необхідні для повної участі громадянина в суспільному та державному житті. На певному етапі виникає необхідність їх фіксації в Основному Законі з метою їх гарантування, забезпечення надійного захисту з боку держави.

Буква закону

Конституція України

Частина 1 ст. 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Принцип єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством проявляються:

- у наявності у кожного одночасно і прав, і обов'язків;
- у конституційних правах, які несуть у собі якості обов'язку (наприклад, право на освіту).

3. Поняття громадянства та способи його набуття і припинення

Згідно із загальним правовим статусом держава поділяє осіб на громадян, іноземців, осіб без громадянства та осіб з подвійним громадянством.

Для допитливих (з історії поняття)

Сучасне поняття громадянства історично пов'язане з французькою революцією XVIII ст. Політико-правова концепція «вільного громадянина» сприяла обґрунтуванню ліквідації феодального ладу, розвитку нових політичних та економічних відносин. Це поняття замінило категорію підданства, яка за часів феодалізму позначала відносини залежності окремого індивіда від держави в особі монарха. У наші дні категорію підданства іноді застосовують у державно-політичній практиці країн з монархічними формами правління. У розвинутих країнах за своїм юридичним значенням вона практично не

відрізняється від громадянства і, по суті, лише фіксує відповідну форму правління.

Громадянство є засобом приведення в дію принципів взаємовідносин держави і особи. Стан громадянства створює взаємні права і обов'язки. Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави. Тільки на основі громадянства особа наділяється всією повнотою конституційних прав і свобод. Зокрема, стан громадянства визначає обсяг її правоздатності у сфері власності.

Норма закону

Громадянство *– особливий правовий зв'язок між особою і державою, що породжує для них взаємні права і обов'язки.*

Зміст інституту громадянства виявляється при аналізі законодавства відповідної держави. Закони про громадянство і деякі конституції визначають порядок набуття і припинення громадянства. Способи набуття громадянства: філіація, натуралізація, репатріація, на підставі міжнародних договорів (оптація, трансферт).

Головним і об'єктивно найбільш реальним способом набуття громадянства є *філіація*, або набуття громадянства за народженням. Філіація пов'язана з моментом народження, а її зміст визначається двома принципами – «права крові» і «права ґрунту». Однак у ряді країн Латинської Америки набуття громадянства в порядку філіації не має прямого відношення до моменту народження. Тут стан громадянства у відповідних випадках виникає з моменту повноліття і пов'язується з наявністю в особи політичних прав, насамперед виборчого права.

Історично першим був прийнятий принцип «права крові». Він становив ще принцип римського права. У феодальну епоху народження на території, підвладній конкретному суверену, призводило до встановлення правового зв'язку підданства. Звідси й виник принцип «права ґрунту», що домінував у Європі до кінця XVIII ст. «Право крові» знову набуло значення після його закріплення у французькому Цивільному кодексі 1804 р. (кодексі Наполеона).

Сучасне законодавство про громадянство переважної більшості країн встановило змішаний принцип, за яким домінуючим є «право крові», що узгоджується з елементами «права ґрунту». Так, за останнім визначається громадянство дітей, батьки яких невідомі.

Іншим способом набуття громадянства є *натуралізація*, або набуття громадянства за волевиявленням особи. Водночас натуралізація – це процедура, яка здійснюється компетентним органом від імені держави і виявляється в наданні громадянства цієї держави особі на її прохання або за її згодою.

Натуралізоване громадянство, як правило, надається особі, яка не є громадянином іншої держави. У деяких країнах набуття громадянства за волевиявленням означає автоматичну втрату попереднього громадянства. У більшості ж країн втрата попереднього громадянства настає лише за рішенням компетентних органів. Надання натуралізованого громадянства звичайно здійснюється в індивідуальному порядку, хоча трапляються випадки колективної натуралізації.

Надання громадянства в порядку натуралізації звичайно потребує чітко вираженого (у формі відповідної заяви) волевиявлення особи, яка бажає його набути. Але за певних обставин таке волевиявлення практично відсутнє і лише домислюється згода на громадянство. Це має місце при набутті натуралізованого громадянства малолітніми. Загальноприйнятим є принцип, за яким діти до досягнення певного віку автоматично змінюють своє громадянство разом із своїми батьками.

Індивідуальна натуралізація практично завжди пов'язана з певними умовами, або вимогами. Головною умовою натуралізації є так зване *укорінення*. Згідно з цією умовою, особа, яка претендує на здобуття громадянства конкретної держави, повинна до подання відповідної заяви протягом певного часу проживати на її території. Встановлення відповідного строку має на меті надання іноземцеві можливості інтегруватись у нове для нього суспільне середовище і належним чином проявити себе.

Законодавство встановлює різні строки укорінення. Звичайним є п'ятирічний строк, хоча в деяких країнах він сягає десяти років (Бельгія, Іспанія). У скандинавських країнах строк укорінення визначений у сім років, а в латиноамериканських країнах цей строк дорівнює двом рокам. Водночас у більшості країн припускається можливість скорочення періоду укорінення. Наприклад, в Іспанії він може бути зменшений до п'яти років і навіть до двох років для осіб, які претендують на натуралізоване громадянство і зробили «значні послуги» цій державі. У Франції п'ятирічний строк укорінення може бути скорочений до двох років для тих, хто протягом цих двох років провчився у французькому університеті або іншому вищому навчальному закладі, «зробив або може зробити важливі послуги своїм талантом або здібностями».

Законодавство й адміністративна практика визначають також інші умови, що обмежують можливості натуралізації. Серед них слід назвати наявність певного рівня матеріального

добробуту, кваліфікації та професійної підготовки, повагу до закону, відсутність заборгованості щодо сплати податків тощо. Звичайною є вимога знання державної мови.

Набуття громадянства шляхом *репатріації*, тобто повернення на батьківщину, здійснюється на підставі загальнодержавного акта про таке повернення. Повернення кримських татар в Україну є прикладом репатріації.

Репатріацію іноді відносять до підвиду натуралізації. Поновлення в громадянстві відбувається у спрощеному порядку. У деяких країнах полегшена процедура такого виду натуралізації встановлена для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН та інші).

Громадянство може набуватися також *на підставі міжнародних договорів* шляхом:

- *оптації*, тобто переходу під суверенітет певної держави в результаті, наприклад, завоювання території, на якій проживає особа;
- *трансферту*, тобто обміну населенням між державами, що зумовлює автоматичну зміну громадянства.

Існують також і інші способи набуття громадянства, однак головними є філіація і натуралізація.

Для характеристики інституту громадянства важливими є *питання припинення громадянства*, а саме: вихід із громадянства, втрата громадянства, позбавлення громадянства.

Вихід із громадянства	Здійснюється у вільному або дозвільному порядку. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою, і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.
Втрата громадянства	Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, у країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою.
Позбавлення громадянства	Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денаціоналізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону.

4. Іноземці, особи без громадянства та особи з подвійним громадянством

До складу населення держави як сукупності людей, що проживають у межах її території і підлягають її юрисдикції, крім громадян, входять також іноземці та особи без громадянства (апатриди).

Норма закону

Іноземець *– особа, яка не перебуває в громадянстві держави, на території якої знаходиться в конкретний час, і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.*

Особа без громадянства *– особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.*

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначається внутрішнім законодавством держав з урахуванням їхніх міжнародних зобов'язань. З міжнародних актів у цій галузі діють Конвенція про статус апатридів (1954), Конвенція про скорочення безгромадянства (1961) тощо.

За Законом України «Про правовий статус іноземців» правовий статус іноземних громадян і осіб без громадянства в основному співпадають. При цьому Закон, як і Конституція України, виходить із загального принципу урівнювання в головному прав і обов'язків іноземців і осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, з правами та обов'язками громадян України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців» законними підставами перебування в Україні є імміграція в Україну на постійне проживання або для працевлаштування на визначений термін, а також тимчасове перебування на її території відповідно до встановлених правил.

Іноземці та особи без громадянства, які іммігрували на постійне проживання або для тимчасового працевлаштування, отримують посвідчення відповідно на постійне або тимчасове проживання.

Що ж стосується іноземців і осіб без громадянства, які опинилися в Україні на незаконних підставах, то до них вживають відповідних заходів впливу, включаючи їх примусове видворення за межі країни.

У передбачених законом випадках іноземці і особи без громадянства можуть набути статусу біженця. Біженцем вважається іноземний громадянин або особа без громадянства, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або за політичними переконаннями вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є (або територію країни свого постійного проживання), та щодо яких відповідними органами прийняте рішення про надання їм статусу біженців.

Іноземці і особи без громадянства, що на законних підставах перебувають в Україні:

- мають право на підприємницьку діяльність, працю, відпочинок, охорону здоров'я, соціальний захист, освіту, житло, свободу совісті;
- їм гарантуються недоторканність особи, житла, невтручання в особисте та сімейне життя, таємниця листування, повага їхньої гідності.

Водночас Законом України «Про правовий статус іноземців» передбачено, що здійснення іноземними громадянами і особами без громадянства наданих їм прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні. Іноземці і особи без громадянства зобов'язані дотримуватися Конституції і законів України, шанувати традиції та звичаї народу України.

Норма закону

Особи з подвійним громадянством (біпатриди) *– це особи, які на підставі міждержавного договору визнані одночасно громадянами тих держав, які підписали цей договір.*

Законодавство багатьох держав, у тому числі України, подвійного громадянства не визнає, оскільки діє принцип єдиного громадянства.

Буква закону

Конституція України

Ст. 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризує особу, що не є громадянином держави, на території якої знаходиться в конкретний час, а є громадянином (підданим) іншої держави або держав?

А. Іноземець.
Б. Апатрид.
В. Біпатрид.
Г. Біженець.

2. Назвіть спосіб набуття громадянства за волевиявленням особи.

А. Філіація.
Б. Натуралізація.
В. Репатріація.
Г. Трансферт.

3. У якій державі до населення застосовується термін «піддані»?

А. Унітарна держава.
Б. Федеративна держава.
В. Республіка.
Г. Монархія.

4. Позначте принцип, який не характеризує правовий статус особистості за Конституцією України.

А. Принцип рівності людей у своїй гідності та правах.
Б. Принцип вичерпності конституційного переліку прав і свобод.
В. Принцип невідчуженості і непорушності прав і свобод людини.
Г. Принцип єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством.

5. Установіть відповідність між терміном та його визначенням.

1. Людина як носій свідомості, суб'єкт пізнання, активного	А. Людина. Б. Індивід.

перетворення навколишнього світу, що відзначається неповторною сукупністю соціально значущих якостей. — В. Особистість. Г. Особа.

2. Людина, що має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках. — Ґ. Громадянин.
3. Жива розумна істота, яка має волю, дар мислення та користується ними.
4. Суб'єкт правовідносин.

6. Назвіть термін, за яким умовою припинення громадянства є натуралізація в іншій державі.

А. Вихід з громадянства.
Б. Втрата громадянства.
В. Позбавлення громадянства.
Г. За підставами, передбаченими міжнародними договорами.

II. Порівняйте поняття.

- Людина – особистість – громадянин.
- Філіація – натуралізація – репатріація.
- Іноземець – особа без громадянства – громадянин.

III.**Розв'яжіть ситуацію.

Іноземець Владайтіс П. ухилився від виїзду з України після закінчення відповідного терміну перебування. Чи є це діяння правопорушенням? Чи буде Владайтіс П. відповідати за дане правопорушення? Який вид відповідальності за даний проступок передбачено українським законодавством?

Як зміниться ситуація, якщо стане відомо, що його наміром було набути статусу біженця і він перебуває на території України протягом часу, необхідного для звернення до відповідного органу міграційної служби із заявою про надання йому статусу біженця?

Для розв'язання ситуації скористайтеся Кодексом про адміністративні правопорушення або документами, розміщеними на сайті Державного департаменту з питань громадянства http://www.ddgirfo.org.ua

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Чим схожі і чим відрізняються поняття «людина», «особистість», «особа», «громадянин»?
2. У чому полягає сутність взаємовідносин особи і суспільства, особи і держави?
3. Що включає в себе зміст поняття «правовий статус особи»?

4. Які ви знаєте способи набуття та припинення громадянства? Охарактеризуйте їх.
5. Які особи визнаються іноземцями, особами без громадянства, особами з подвійним громадянством?

§ 6. Правова та соціальна держава

М. Костомаров, із «Книги буття українського народу»:

• «І хоча апостол сказав: “Всяка влада од Бога”, а не єсть воно те, щоб кожний, що захватить владу, був сам од Бога… Правителі повинні підпорядковуватися закону… Вони повинні бути слугами, і не достойно їм робити те, що здумається, а те, що постановлене, і достойно їм жити просто і працювати для суспільства пильно, бо влада їх од Бога, а самі вони грішні люде».

Проблемне питання

• Прочитайте уривок з програмного документа Кирило-Мефодіївського братства. Які ознаки правової держави, як основу влади правителя, заклав у документ М. Костомаров?

1. Особливості взаємовідносин суспільства і держави

Держава і суспільство існують відносно незалежно. Держава не може ототожнюватися із суспільством. В іншому випадку політичний режим, що склався в державі, необхідно було б характеризувати як режим тоталітаризму, що означає ліквідацію будь-якої різниці між державою і суспільством, поглинання першою другого. Проте між ними має бути певна дистанція, яка і забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб’єктів.

Для допитливих (з історії поняття)

Взаємовідносини суспільства та держави по-різному оцінювалися в різні історичні епохи. У давнину, як правило, поняття «суспільство» та «держава» ототожнювалися. Представниками такої точки зору були грецькі філософи Платон та Арістотель. До суспільства (й отже, – до держави) вони відносили тільки повноправних громадян полісу, ставлячи за межі суспільства іноземців, рабів, жінок.

У часи Середньовіччя державу уособлював правитель, а суспільство – вищі стани. Термін «держава» (у розумінні окремого від суспільства та правителя явища) ввів італійський мислитель доби Відродження Нікколо Макіавеллі.

Але остаточно поняття «суспільство» та «держава» були відокремлені одне від одного європейськими філософами Нового часу –

Б. Спінозою, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо. Саме вони виробили концепцію громадянського суспільства, інтересам та потребам якого має бути підпорядкована держава та її апарат. Держава постає як договірний результат розумного компромісу між людьми. Суспільство наділяє державу повноваженнями охороняти природні права людини та карати правопорушників.

У подальшому склалися два основні типи уявлень про співвідношення суспільства та держави.

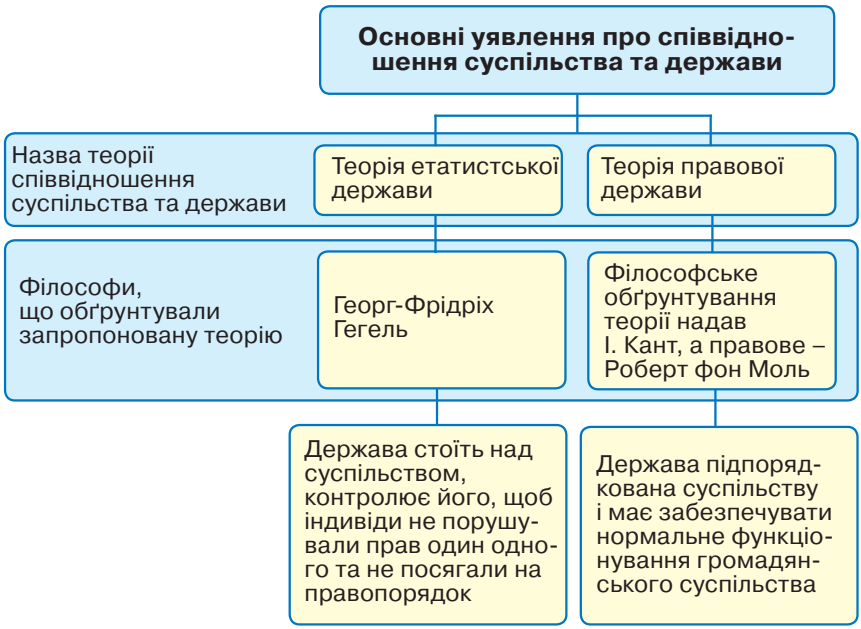

Поняття «громадянське суспільство» відрізняється від поняття «суспільство». Суспільство (як властивий тільки людині механізм спілкування і колективної діяльності) виникло задовго до появи держави. Громадянське суспільство – це якісний стан суспільства, що склалося в деяких державах на сучасному етапі.

Норма закону

Громадянське суспільство *– це спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.*

Основними рисами громадянського суспільства є:

- наявність демократичної державності;
- самоврядування індивідів, добровільних організацій громадян;

- різноманітність форм власності, ринкова економіка;
- плюралізм (принцип, який сприяє існуванню різноманіття політичних сил, а також конкуренції між ними) ідеологій і політичних поглядів, багатопартійність;
- доступ усіх громадян до участі в державних і суспільних справах;
- взаємна відповідальність держави та громадян щодо виконання демократично прийнятих законів;
- наявність розвинутої соціальної структури;
- розвинена громадянська політична культура і свідомість;
- контроль суспільства за діяльністю державних органів.

Громадянському суспільству відповідає тип держави, яку називають правовою. У правовій державі існує система органів й інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства. Контроль громадянського суспільства над державою здійснюється за допомогою політичних партій, засобів масової інформації, демократичних виборів. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого механізму держави.

Держава – не тільки результат розвитку суспільства, а й чинник формування політичної системи суспільства.

Норма закону

Політична система суспільства *– система всіх політичних явищ, що функціонують і взаємодіють (або протидіють) у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі в політичній владі; це механізм організації і функціонування політичної влади.*

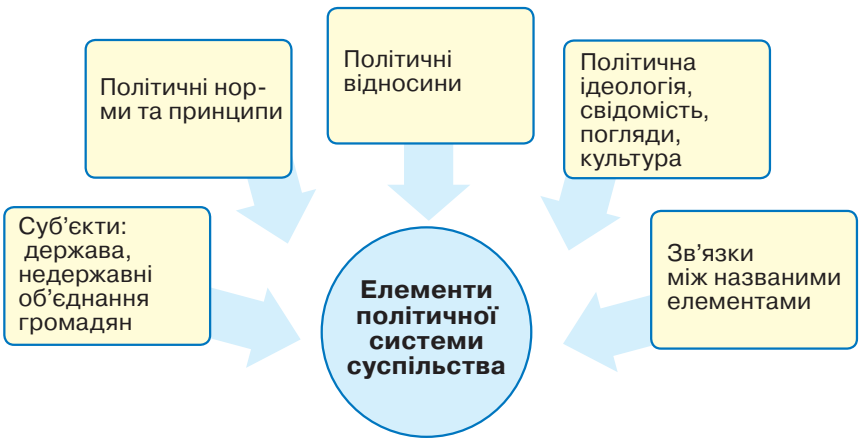

Держава хоча й найважливіша, але не єдина політична організація в суспільстві. До складу політичної системи суспільства входять такі недержавні громадські об'єднання, як партії, професійні спілки, громадські рухи та інші.

Особливе місце в політичній системі суспільства належить державі, оскільки вона є головним засобом досягнення цілей, що постають перед суспільством.

2. Поняття і ознаки правової держави

Для допитливих (з історії поняття)

Уявлення про державу як про організацію, що здійснює свою діяльність на основі закону, почали формуватися вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. З ідеєю правової держави пов'язувалися пошуки більш досконалих і справедливих форм життя. Мислителі античності (Сократ, Демокрит, Платон, Арістотель, Цицерон) намагалися виявити такі зв'язки між правом і державною владою, що забезпечували б гармонійне функціонування суспільства. Вчені давнини вважали, що найбільш розумна і справедлива лише та політична форма спільного життя людей, за якої закон обов'язковий як для громадян, так і для самої держави.

«Там, де відсутня влада закону, – писав Арістотель, – немає місця і якійсь формі державного ладу». Цицерон говорив про державу як про «справу народу», як про правове спілкування і «загальний правопорядок». Державно-правові ідеї та інститути Давньої Греції і Риму зробили помітний вплив на становлення і розвиток більш пізніх прогресивних учень про правову державу.

У період розпаду феодалізму ідеї правової державності виклали прогресивні мислителі того часу Н. Макіавеллі і Ж. Боден. Макіавеллі мету держави бачив у можливості вільного користування майном і забезпечення безпеки для кожного. Ж. Боден визначав державу як правове керування багатьма родинами.

У період ранніх буржуазних революцій значний внесок у розробку концепції правової держави зробили прогресивні мислителі Г. Гроций, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбах, Т. Джефферсон та інші.

Монтеск'є пояснював установлення правової державності необхідністю свободи в цивільному товаристві. «Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що забороняється законами, то в нього не було б свободи, тому що те ж саме могли б робити й інші громадяни».

Філософське обґрунтування ідеї правової держави традиційно пов'язують з ім'ям І. Канта. Згідно з визначенням Канта, держава – це поєднання безлічі людей, підпорядкованих правовим законам.

Термін «правова держава» запровадили в науковий і політичний обіг німецькі вчені XIX ст. **Карл-Теодор Велькер і Роберт фон Моль**. За визначенням останнього, правова держава – це конституційна держава, заснована на закріпленні в конституції прав і свобод громадян.

Ідея правової держави отримала розвиток у працях відомого українського юриста **Богдана Кістяківського**: «У конституційній державі влада перестає бути фактично пануванням людей і перетворюється на панування правових норм».

Ідея правової держави закріплена в сучасній Конституції України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

До основних *ознак правової держави* належать:

- ***Панування права*** в сфері регулювання суспільних відносин та управлінні державними справами. У державі панує право як загальна міра свободи, рівності й справедливості в суспільстві, що й визначає зміст чинних законів, інших нормативних актів.
- ***Верховенство закону в усіх сферах життя суспільства.*** У системі правових цінностей вищою формою вираження, організації і захисту свободи людей є закон. У законах держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, які повинні максимально враховувати потреби суспільного розвитку на основі рівності і справедливості. Саме тому закон має вищу юридичну силу. У законах повинні відображатися суспільні відносини, що об'єктивно складаються, тенденції їх розвитку і самооновлення. Верховенство закону, і передусім конституції, створює міцний режим правової законності і стабільності.
- ***Взаємна відповідальність особистості й держави.*** Відносини між державою як носієм політичної влади і громадянином повинні будуватися на основі рівності і справедливості. Визначаючи в законах міру свободи особистості, держава обмежує себе у власних рішеннях і діях. Вона бере на себе зобов'язання забезпечувати справедливість у відносинах з кожним громадянином. На тих же правових засадах будується відповідальність особистості перед державою. Застосування державного примусу повинно носити правовий характер, не порушувати міру свободи особистості.
- ***Система поділу влади в державі.*** Державна влада не є абсолютною. Це обумовлено не тільки пануванням права, але й тим, як організована державна влада, у яких

формах вона здійснюється. Поділ влади – це конституційний принцип, що лежить в основі організації влади демократичної правової держави. Ідея поділу влади, висунута ще античними мислителями (Арістотель), була розвинута в епоху буржуазних революцій. «У кожній державі, – пише Ш. Монтеск'є, – є види влади: законодавча, що відає питаннями міжнародного права, і виконавча, що відає питаннями права цивільного, та судова». Приведена теза дещо відрізняється від того, що має чинність в наші дні. Утім, сам творець доктрини поділу влади дає необхідні пояснення: перша влада покликана створювати закони, друга відає зовнішніми відносинами і забезпечує безпеку, до повноважень третьої влади відноситься покарання злочинців і вирішення сутичок між приватними особами. У сучасній правовій науці принцип поділу влади відносять до основ демократичного конституційного ладу. Цей принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову означає, що кожна гілка влади діє самостійно і не втручається в повноваження іншої. Виключається можливість присвоєння тією або іншою владою повноважень іншої. Конституція України закріпила здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

- ***Закріплення широкого спектру прав і свобод особи,*** гарантованих і забезпечуваних державою, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави в царину приватної ініціативи. Громадяни діють за принципом: «дозволено все, що не заборонено законом».
- ***Демократичний, легальний спосіб формування влади.*** Органи влади правової держави формуються шляхом виборів, а призначення на державні посади здійснюється з дотриманням законної процедури.
- ***Провідна роль суду*** у вирішенні спірних питань і конфліктних ситуацій.
- ***Ефективна діяльність інших правоохоронних органів*** у забезпеченні законності й правопорядку.
- ***Високий рівень правосвідомості та правової культури громадян,*** професіоналізму працівників правоохоронних органів тощо.
- ***Високий рівень якості правових актів*** та безпосередньо процесу правотворчості.

Наведений перелік ознак правової держави не є вичерпним. Але якщо було б можливо зробити так, щоб вищеназвані ознаки були втілені в життя, ми стали б свідками існування найдосконалішої держави.

Норма закону

Правова держава *– це політична форма організації суспільного життя, в якій реально забезпечено максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада базується на праві та здійснюється у правових формах.*

3. Соціальна держава

Сьогодні Україна рухається в напрямку побудови соціальної держави. Вихідною базою для такого реформаційного процесу є відповідна стаття Конституції.

Буква закону

Конституція України

Ст. 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Норма закону

Соціальна держава *прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, однакових можливостей самореалізації особистості.*

Поняття «соціальна держава» було введене в обіг ще в 1850 р. Лоренцом фон Штайном, але активно почало використовуватися лише в кінці XX ст.

Соціальна держава є втіленням людського виміру політики. Така держава завжди приділяє увагу гарантуванню прав і свобод, які безпосередньо пов'язані з розвитком особи.

Соціальна держава передбачає:

Необхідний для людини прожитковий мінімум

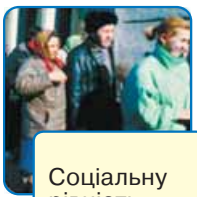
Соціальну рівність

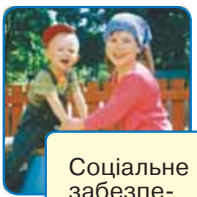
Соціальне забезпечення

Підвищення загального добробуту

У постіндустріальному розвитку багатьох країн Заходу простежується пріоритет соціальних функцій. Це розцінюється як еволюційний процес. Головним досягненням функціону-

вання соціальної держави є формування типу особистості, яка відрізняється економічною та політичною активністю, упевненістю в своїх силах, здатністю приймати рішення, характеризується раціональністю мислення та поведінки, котра базується на індивідуалізмі, тобто усвідомленні власних інтересів.

В Україні відповідно до Конституції передбачено, що права і свободи людини та їх гарантії мають визначати зміст і спрямованість діяльності держави, є її головним обов'язком.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття означає систему всіх політичних явищ, що взаємодіють у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі?

А. Громадянське суспільство.
Б. Політична система суспільства.
В. Державні органи.
Г. Політичні відносини.

2. Закінчіть думку за Конституцією України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні _____».

А. Найбільшим пріоритетом.
Б. Надбанням правової держави.
В. Результатом існування громадянського суспільства.
Г. Найвищою соціальною цінністю.

3. Назвіть науковців, що запровадили в науковий і політичний обіг термін «правова держава».

А. Г. Гегель та І. Кант.
Б. Г. Гроций та Б. Спіноза.
В. К.-Т. Велькер та Р. фон Моль.
Г. Т. Гоббс та Дж. Локк.

4. Яка теза не є ознакою правової держави?

А. Існування ієрархічно побудованої партійно-державної еліти.
Б. Закріплення широкого спектру прав і свобод особи.
В. Верховенство закону в усіх сферах життя суспільства.
Г. Ефективна діяльність правоохоронних органів.

5. Який науковець запровадив у 1850 р. у науковий обіг термін «соціальна держава»?

А. Ф. Хаєк.
Б. Ф. Тарановський.

В. Л. фон Штайн.
Г. М. Драгоманов.

6. Установіть відповідність поняття та його визначення.

1. Держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, однакових можливостей самореалізації особистості.	А. Громадянське суспільство.
2. Система всіх політичних явищ, що взаємодіють у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі.	Б. Політична система суспільства.
	В. Правова держава.
	Г. Соціальна держава.
	Ґ. Демократична держава.
3. Спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.	
4. Політична форма організації суспільного життя, в якій реально забезпечене максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада здійснюється у правових формах.	

II. Порівняйте поняття.

- Держава – громадянське суспільство.
- Правова держава – соціальна держава.

III. Прочитайте подані тексти з інформаційних та наукових видань. Згадайте ознаки правової держави. З'ясуйте, чи підпадають під визначення «правова держава» країни, характеристика яких запропонована для аналізу.

У листопаді 2008 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка закликає **Іран** зупинити порушення прав людини в країні. У цій резолюції підкреслюється, що іранський уряд має дотримуватися міжнародних стандартів стосовно прав людини і покласти край практиці смертної кари для малолітніх злочинців, яка ганьбить образ Ірану як цивілізованої держави. Порушення прав людини в Ірані відбувається в різних формах – від ув'язнення журналістів і членів опозиції до повішень засуджених злочинців. Іран нині є у світі одним із рекордсменів за числом страт.

Скандинавська модель суспільного устрою – це бажаний соціалізм. Завжди намагаєшся зрозуміти: чому у них не крадуть, не беруть хабара, не кричать на дітей, не б'ють затриманих, витрачають величезні кошти на навчання інвалідів і ввічливо поводяться з ув'язненими? Навіть в'язниці в Данії специфічні: двох типів – відкриті і закриті. У в'язницях закритого типу містяться ув'язнені, яких засуджено на термін понад пять років, або ті, хто порушив умови перебування у в'язницях відкритого типу. На території є церква, тренажерний зал, бібліотека, лікарняне відділення, майданчик для прогулянок. Але данці дуже цінують свободу, тому й показники злочинності дуже низькі навіть порівняно з іншими країнами Західної Європи.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. У чому полягає сутність взаємовідносин суспільства і держави?
2. З яких елементів складається політична система суспільства?
3. Назвіть основні ознаки і дайте визначення правової держави.
4. Назвіть основні ознаки і дайте визначення соціальної держави.

Завдання для узагальнення за темою

Завдання для контролю знань

І ВАРІАНТ

І рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Укажіть назву теорії походження держави, сутністю якої є твердження: «Держава походить від сім'ї, є результатом розростання сім'ї, де батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими».

А. Географічна.
Б. Патріархальна.
В. Психологічна.
Г. Органічна.

2. Яку функцію не виконують органи законодавчої влади?

А. Представницьку.
Б. Контрольну.
В. Правосуддя.
Г. Законодавчу.

3. Установіть відповідність між поняттям та визначенням.

1. Іноземний громадянин або особа без громадянства, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвами переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії чи іншими вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є, та щодо яких прийняте рішення про надання їм відповідного статусу.	А. Громадянин. Б. Іноземець. В. Особа без громадянства. Г. Біпатрид. Ґ. Біженець.
2. Особа, яка має особливий правовий зв'язок з державою, що породжує для них взаємні права і обов'язки.	
3. Особа, яка не є громадянином держави, на території якої знаходиться в конкретний час, а є громадянином (підданим) іншої держави або держав.	
4. Особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.	

4. Установіть відповідність між формою державного устрою й конкретною державою.

1. Унітарна (проста).	А. Австро-Угорщина.
2. Федерація.	Б. Німеччина.
3. Конфедерація.	В. Україна.
4. Імперія.	Г. Швейцарія.

5. Доповніть твердження.

Спосіб організації верховної дер-жавної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням країни називається _____.

За визначеністю суб'єктів правовий статус особи буває наступних видів: _____, _____, _____.

II рівень (3 бали)

Знайдіть помилки в реченнях.

1. За первісних форм організації суспільних відносин склалася система загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм).
2. Ознаками права є наявність території, яка визначається державним кордоном, існування податкової та правової систем та інші.
3. Уряд, міністерства, відомства та місцеві державні адміністрації складають систему законодавчої влади.
4. Форма правління – це сукупність чи система методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

5. Поняттям «особистість» позначаються суб'єкти правовідносин.
6. Спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею, називається правовою державою.

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Органи законодавчої влади – органи виконавчої влади – органи судової влади.
- Унітарна держава – федеративна держава.

IV рівень (3 бали)

Охарактеризуйте тоталітарний режим. Виконайте завдання за алгоритмом.

1. Дайте визначення тоталітарного режиму.
2. Назвіть його ознаки.
3. Наведіть приклади країн, яким притаманні (були притаманні) ознаки тоталітарного режиму.
4. Опишіть конкретні прояви тоталітаризму в одній з названих вами країн.

II ВАРІАНТ

I рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Якій стадії розвитку суспільства відповідає наступна характеристика: «Удосконалилися знаряддя праці, нагромадився досвід виробничої діяльності. Первісне стадо змінилося родовою общиною. Виникло первісне самоуправління»?

А. Дикість.
Б. Варварство.
В. Цивілізація.
Г. Громадянське суспільство.

2. Прихильники якої теорії походження держави прагнуть довести, що головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення?

А. Класової теорії.
Б. Теорії географічного детермінізму.
В. Демографічної теорії.
Г. Теорії насильства.

3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Набуття громадянства за народженням.	А. Репатріація.
2. Набуття громадянства за волевиявленням особи.	Б. Трансферт.
3. Набуття громадянства шляхом повернення на Батьківщину.	В. Оптація.
4. Обмін населенням між державами, що зумовлює автоматичну зміну громадянства.	Г. Філіація.
	Ґ. Натуралізація.

4. Установіть відповідність між формою правління й конкретною державою.

1. Необмежена монархія.	А. Італія.
2. Конституційна монархія.	Б. Бруней.
3. Дуалістична монархія.	В. Аргентина.
4. Парламентська республіка.	Г. Іспанія.
	Ґ. Оман.

5. Доповніть твердження.

Здатність та можливість індивіда або колективу впливати на волю, поведінку й діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (авторитету, переконання, насильства, примусу тощо) називається _____ _____.

За способом утворення державні органи поділяються на _____, _____ та _____.

II рівень (3 бали)

Знайдіть помилки в реченнях.

1. З появою держави продовжували існувати неписані правила поведінки – звичаї.
2. За сферами суспільного життя функції держави поділяються на внутрішні та зовнішні.
3. Обмежена монархія – це така форма правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, що обираються населенням на відповідний термін.
4. Тоталітарному режиму притаманна наявність політичних меншостей, функцією яких є опозиційна політична діяльність та позитивна критика державного керівництва.
5. Принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина означає, що в майбутньому Конституція України доповнюватиметься положеннями, у яких фіксуватимуться нові права і свободи людини і громадянина.
6. Необхідний для людини прожитковий мінімум, соціальна рівність та соціальне забезпечення є ознаками правової держави.

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Людина – особистість – громадянин.
- Органи суспільних відносин за первісних часів – зміни в організації суспільних відносин у зв'язку з появою держави.

IV рівень (3 бали)

Охарактеризуйте Україну за формою державного ладу. Виконайте це завдання за таким алгоритмом:

1. Дайте визначення форми правління.
2. Визначте, до якої форми правління належить Україна. Доведіть, спираючись на конкретні приклади (або статті Конституції України), до якого виду республіканської форми правління відносять нашу державу.
3. Дайте визначення форми державного устрою.
4. Поясніть, яка форма державного устрою притаманна Україні.
5. Дайте визначення політичного режиму.
6. Назвіть ознаки того режиму, який існує в нашій державі.

Частина друга

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИН

§ 7. Поняття та характеристика права

Г. Сковорода про необхідність дотримання правил поведінки:

- Братайся не з тим, котрий зло ховає,
  Знай: добрий лише добро в серці має.
  Ти завжди роби не як вітрогони,
  А як тебе вчать мудротні закони.

Проблемне питання

- Який сенс український філософ Г. Сковорода вкладає в поняття «мудротні закони»?

1. Соціальні норми: поняття, види

Щоб забезпечити найбільш доцільне і гармонійне функціонування, суспільство виробило певні правила поведінки, які називаються *соціальними нормами*. Цілісна динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя суспільства і функціонування держави.

Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами суспільних відносин, а й за способами свого встановлення і забезпечення.

У своїй сукупності існуючі норми представляють єдину систему соціального регулювання, в якій ефективність кожного виду норм найбільшою мірою виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи.

Види соціальних норм

Залежно від сфер суспільних відносин

- *Політичні норми* регулюють відносини між соціальними групами, націями, народностями, їх участь в організації та здійсненні державної влади
- *Економічні норми* регламентують відносини у сфері економіки
- *Естетичні норми* встановлюють правила поведінки людей згідно з уявленнями про красу, які склалися в суспільстві
- *Культурні норми* визначають правила поведінки людей, зумовлені рівнем і традиціями матеріальної та духовної культури суспільства
- *Соціально-технічні норми* регулюють ставлення людей до знарядь виробництва, до практичної діяльності

Залежно від способів установлення і забезпечення

- *Норми права* – це вид соціальних норм, що встановлюється і охороняється державою
- *Норми моралі* – це правила поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень людей про добро і зло, обов'язок, честь і гідність, які забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу
- *Релігійні норми* – це норми, що регулюють поведінку і специфічні культові дії, які засновані на вірі в існування Бога
- *Корпоративні норми* – це правила поведінки, які встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян
- *Звичаї чи традиції* – це вид соціальних норм, який склався історично та закріплений у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення

Крім того, соціальні норми поділяються на *усні* та *письмові*, *свідомі* та *стихійні*. Можна також виділити соціальні норми, що притаманні певним історичним епохам (суспільно-економічним формаціям, цивілізаціям тощо).

Усі перелічені норми мають певні ознаки, зумовлені особливостями їх формування, методами впливу на поведінку суб'єктів тощо. Але кожній з них притаманні й загальні для всіх соціальних норм *ознаки*:

- вони є загальними правилами (діють безперервно в часі, наділені багаторазовою дією і звернені до невизначеного кола осіб);

- виникають унаслідок свідомо-вольової діяльності людей (створюються в процесі цільової діяльності, виникають унаслідок багаторазових повторюваних актів поведінки; формуються у вигляді принципів, які закріплюються в суспільній свідомості);
- регламентують форми соціальної взаємодії людей, тобто спрямовані на регулювання суспільних відносин, поведінки в суспільстві;
- виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства;
- відповідають типу культури і характеру соціальної організації суспільства.

Норма закону

Соціальні норми *– це загальні правила поведінки людей у суспільстві, зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.*

2. Поняття і ознаки права

У системі соціальних норм право посідає провідне місце.

Розглянемо найважливіші властивості права, які характеризують його як специфічну систему регулювання суспільних відносин.

- Право ***встановлюється або санкціонується державою*** чи населенням. Воно є єдиним різновидом норм, що розробляються та приймаються за певною процедурою.
- ***Відповідність права ідеалам справедливості і свободи*** означає, що право втілює основні права і свободи людини та громадянина, визнані в світовому співтоваристві, є мірою свободи і рівності людей, встановленою державою так, щоб свобода одного не обмежувала свободу іншого. І цією мірою є справедливість.
- ***Нормативність.*** Значення нормативності в правовій сфері – це не лише формування типового правила, а дещо більше – гарантія здійснення суб'єктивного права. Володіючи суб'єктивним правом, людина вільна в своїх діях, її свобода забезпечена, захищена загальнообов'язковою нормою, за якою стоїть міць держави.
- ***Формальна визначеність.*** Формальна визначеність права до певної міри властива й іншим нормативним системам. Так, корпоративні норми закріплюються в статутах, положеннях та інших нормативних актах. Релігійні норми-заповіді сформульовані в священних книгах. Держава,

на відміну від них, надає праву офіційну форму виразу. Норми права офіційно закріплюються в законах, інших нормативних актах. Саме держава надає форми правовому змісту. Зв'язок суспільства, держави і права в аспекті, який розглядається, можна описати формулою – «зміст права створюється суспільством, форма права – державою».

- ***Загальнообов'язковий характер***, тобто норми поширюються на всіх учасників правовідносин і є для них обов'язковими.
- ***Системність.*** Право – складне системне утворення. Відсутність хоча б одного з елементів деформує право, і воно втрачає властивість ефективного регулятора суспільних відносин і поведінки людей.
- ***Забезпеченість можливістю державного примусу.*** Це специфічна ознака права, яка відрізняє його від інших соціальних норм. Державний примус – це фактор, який дозволяє чітко розмежовувати права і обов'язки, тобто сферу особистої свободи та її межі.
- ***Інтелектуально-вольовий характер права.*** Право – виявлення волі і свідомості людей. Інтелектуальний бік права полягає в тому, що воно є формою відображення соціальних закономірностей і суспільних відносин. У праві відображаються потреби і інтереси суспільства, окремих осіб і організацій. Регулююча дія права можлива лише на підставі свідомості і волі осіб, які реалізують юридичні норми.

Норма закону

Право *– система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.*

3. Право і мораль

У процесі регулювання суспільних відносин уся сукупність соціальних норм взаємодіє. Коли у вимогах різних соціальних норм містяться аналогічні положення, тоді норми доповнюють одна одну. Коли ж різні соціальні норми містять вимоги, що виключають одна одну, така ситуація утруднює реалізацію необхідних суспільних дій.

Під час формування основ правової держави в регулюванні суспільних відносин зростає значення моральних вимог, у яких знаходять відображення загальнолюдські цінності. Правова вимога зміцнення законності та правопорядку водно-

час є й важливою вимогою моралі, яка характеризує моральну структуру особи, її чесність, совість, обов'язок.

Найбільшої ефективності право досягає в разі збігу його вимог і вимог, що формулюються в моральних нормах. Так в чому спільність і відмінність права і моралі?

Спільними *рисами права і моралі* є те, що вони:

- є соціальними нормами;
- мають загальну рису нормативності;
- існують у реальній поведінці людини;
- є основним регулятором поведінки;
- виступають мірилом свободи індивіда;
- мають основним змістом права і обов'язки;
- базуються на справедливості як найвищій моральній цінності.

У чому полягає відмінність між правом і мораллю, розглянемо за допомогою таблиці.

Критерії для порівняння	Право	Мораль
Походження	Норми права встановлюються державою	Норми моралі складаються в суспільстві на основі уявлень про добро і зло, честь, совість, справедливість
Обов'язковість	Після вступу в дію норми стають обов'язковими для всіх осіб, що знаходяться у сфері їхньої дії	Отримують обов'язкове значення після визнання більшістю членів суспільства і виконуються у випадку авторитетності норм для конкретного суб'єкта
Існування в історичному просторі	Існує тільки в соціально неоднорідному суспільстві	Існує як в державному, так і недержавному суспільстві
Межі регулювання	Регулює тільки найважливіші суспільні відносини	Регулює відносини, які не регулюються правом (наприклад, взаємодопомога)
Форма вираження	Правові норми отримують втілення в офіційних державних актах – законах, указах та інших нормативних документах	Норми моралі не закріплюються в особливих актах, вони існують у свідомості людей
Ступінь деталізації	Виступають у вигляді деталізованих правил поведінки, у яких закріплюються визначені права й обов'язки учасників публічних правовідносин	Мають вигляд узагальнених правил поведінки

Продовження таблиці

Критерії для порівняння	Право	Мораль
Форма існування	Мають, як правило, письмовий характер	Існують в основному в усній формі
Необхідність спеціальної процедури прийняття	Приймаються тільки в рамках спеціальної процедури, що закріплена в Основному Законі держави	Закріплюються в суспільстві в довільному порядку без певної процедури
Механізм реалізації	Реалізуються за допомогою спеціальних органів держави	Механізм відсутній, гарантується суспільством, а не окремими його структурами. Реалізація забезпечується внутрішнім переконанням людини, а також публічною думкою
Відповідальність за порушення норм	Використовуються засоби державного примусу у вигляді застосування одного з видів юридичної відповідальності	Порушення норм має наслідком застосування засобів громадського впливу, які не мають примусового характеру

Право та мораль взаємодіють. Право є формою здійснення пануючої моралі. Водночас мораль визнає протиправну поведінку аморальною, безпутною.

4. Джерела та форми права: поняття і види

Поняття «джерела права» має багато трактувань. У найширшому розумінні – це матеріальні умови життя суспільства. Саме *суспільні відносини* створюють певні вимоги, які й закріплюються в прописаних правилах поведінки.

Оскільки правові норми є правотворчістю уповноважених органів держави, то джерелом права виступає *воля держави*.

Однак найчастіше під джерелом права розуміють правові акти. Такі акти можуть набувати різної форми, звідси і розрізняють форми права.

Норма закону

Форма права *– способи юридичного виразу права, що формально закріплюють та організують правові явища.*

Право завжди повинно мати певну форму, яка має бути змістовною. Якщо нормі не надано певної форми, вона залишається нормою поведінки, а не нормою права.

Першою історичною формою права є правовий звичай.

Норма закону

Правовий звичай *– це санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру, яке в результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу стало традицією.*

Не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої соціальної спільності або суспільства в цілому. Місце звичаю в системі джерел права в різні епохи було різним. Він займав домінуюче становище у процесі становлення правових систем, а в сучасних умовах – це форма права, яка трапляються досить рідко.

Норма закону

Правовий прецедент *– письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, якому надається державою формальна обов'язковість, і воно стає нормою, еталоном, зразком при розгляді всіх подібних справ у майбутньому.*

Правовий прецедент характерний для країн, що відносяться до англо-американської правової сім'ї. Правила, які є в судових рішеннях, згідно з англійським правом, використовуються і в майбутньому, інакше буде порушено стабільність загального права. Загальне право у Великій Британії в основному складається із судових рішень. Там утворилася така система правил дії прецеденту:

- рішення, винесене палатою лордів, є обов'язковим не тільки для неї, але й для всіх судів;
- рішення, прийняті апеляційним судом, обов'язкові для всіх інших судів, крім палати лордів;

- рішення, прийняті Вищим судом правосуддя, обов'язкові для нижчих судів.

Норма закону

Нормативний договір *– правило поведінки загального характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою (наприклад, колективний договір).*

Нормативно-правовий акт *– це письмовий документ компетентного суб'єкта права, у якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.*

Нормативно-правовий акт є основною формою права романо-германської правової сім'ї (до якої належить і Україна) і має ряд *переваг* серед інших джерел права:

- нормативний акт може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси в суспільстві;
- нормативні акти, як правило, систематизовані, що дозволяє легко орієнтуватися в системі законодавства;
- нормативні акти дозволяють точно фіксувати зміст правових норм, що сприяє проведенню єдиної політики, не допускає довільного тлумачення.

5. Правові акти. Принцип верховенства законів

Нормативно-правові акти поділяють на закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Норма закону

Закон *– нормативний акт вищої юридичної сили, що видається законодавчим органом і регулює найважливіші суспільні відносини в державі.*

Основними ознаками закону є:

- Закон ***приймається лише законодавчим органом*** представницького характеру або населенням держави в порядку референдуму. Це забезпечує певний рівень демократизму процесу правотворчості.
- Закон у межах своєї дії регулює ***найважливіші суспільні відносини***, що зумовлює його високу ефективність.
- Закон має ***найвищу юридичну силу*** в системі нормативних актів країни. Будь-який інший правовий акт приймається на основі, на виконання і відповідно до закону. Акт, який суперечить закону, скасовується в установленому порядку, або дія його призупиняється до усунення

протиріч. Сила закону забезпечує його верховенство, підтримує ієрархічність та єдність системи нормативних актів.

- Закон має ***загальний характер***. Він не може враховувати особливостей всіх життєвих випадків у регульованій ним сфері суспільних відносин. Усі інші акти приймаються з метою конкретизації та деталізації законоположень.
- Як різновид нормативних актів закон ***встановлює загальнообов'язкові правила поведінки***, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою.
- Закон є ***стабільним нормативним актом***. У разі необхідності він доповнюється, змінюється чи скасовується у певному порядку.
- Закон ***має відповідну структуру***, тобто організацію змісту.
- Закон є нормативним актом, що приймається ***в особливому порядку,*** який називається законодавчим процесом.
- Закон ***охороняється та гарантується державою***, яка забезпечує необхідні умови для виконання законів і застосовує заходи примусового характеру до суб'єктів, які не виконують або порушують вимоги законів.

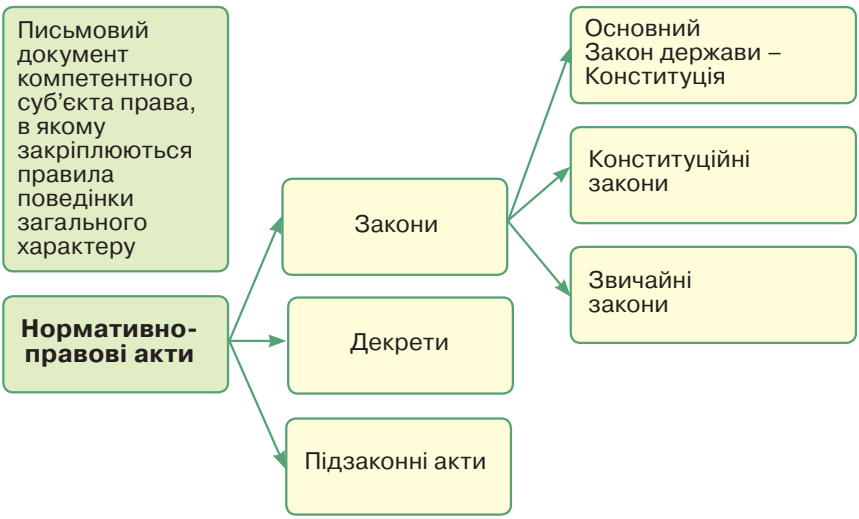

З вищевикладеного випливає, що в правовій системі діє ***принцип верховенства законів***, який означає, що закон:

- обов'язковий для всіх учасників правовідносин;
- врегульовує найважливіші аспекти суспільних відносин, а підзаконні акти не повинні врегульовувати тих відносин, які мають бути врегульовані законом;

- має пріоритет перед іншими правовими актами, тому підзаконні правові акти не повинні містити положень, які можуть суперечити тим, що закріплені в законі;
- тільки Конституційний Суд України може визнати закон України чи його окреме положення неконституційним.

Особливе місце серед правових актів займають декрети.

Норма закону

Декрети *– це виявлення надзвичайних повноважень установчого органу або уряду, згідно з яким він самочинно приймає рішення, що мають силу закону.*

Право на видання декретів орган виконавчої влади отримує як тимчасово делеговану йому органом законодавчої влади частину своїх повноважень у зв'язку з особливими обставинами.

Для допитливих (з історії поняття)

У зв'язку з надзвичайною економічною ситуацією, яка склалася в Україні на початку 90-х років XX ст., Верховна Рада делегувала Кабінету Міністрів право видавати декрети.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання

З метою оперативного вирішення питань, пов'язаних із здійсненням ринкової реформи, Верховна Рада України постановляє: делегувати Кабінету Міністрів України тимчасово, строком до 21 травня 1993 року, повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з питань, передбачених пунктом 13 статті 97 Конституції України, щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення.

Цей Закон ввести в дію з дня його опублікування.

Президент України Л. КРАВЧУК

м. Київ, 18 листопада 1992 року

Норма закону

Підзаконні нормативно-правові акти *– це результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою для встановлення, зміни і скасування нормативних документів, що розвивають чи деталізують окремі положення законів.*

Ієрархія підзаконних нормативно-правових актів залежно від суб'єктів, що їх видали, така:

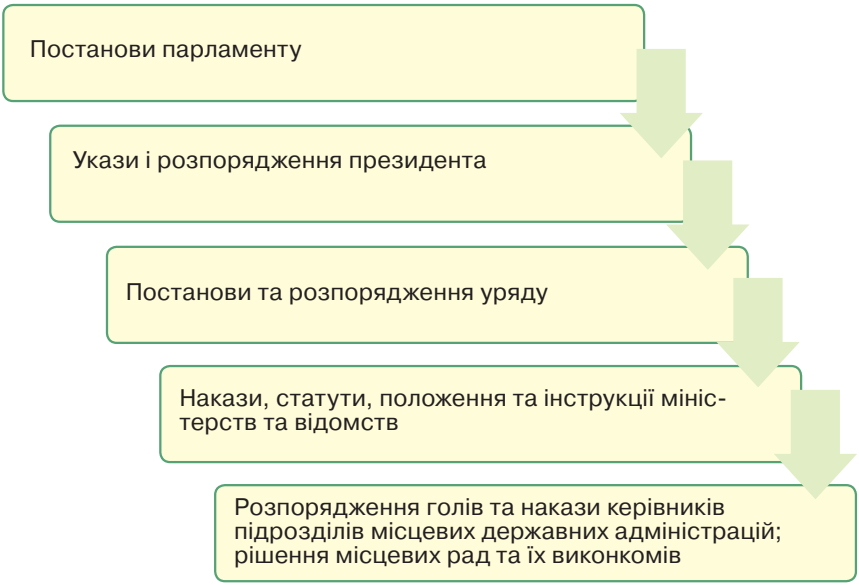

6. Систематизація правових актів: поняття і види

Законодавство складається з великої кількості актів, прийнятих державними органами в різні історичні періоди. Час від часу виникає необхідність приведення його в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, здійснення систематизації.

Сьогодні українське законодавство не завжди встигає за динамікою розвитку суспільних відносин, інколи вступає у протиріччя з раніше прийнятими правовими актами. Унаслідок цього законодавство має акти та норми, які формально не діють, у ньому часто трапляються прогалини, не зв'язані одне з одним положення; деякі законодавчі акти повторюються; інколи неточно формулюються терміни та трапляються інші недоліки.

Норма закону

Систематизація норм права *– це впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів та їх збірників.*

Характерною рисою систематизації правових актів є те, що вона проводиться на базі досягнень правової науки, з урахуванням накопиченого досвіду. Це сприяє підвищенню ефективності та належному застосуванню правових норм і, як наслідок, зміцненню законності.

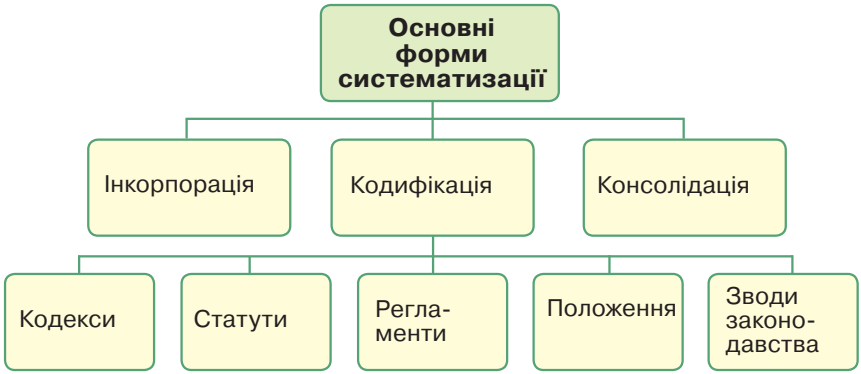

Інкорпорація *– вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники в певному порядку без зміни змісту.*

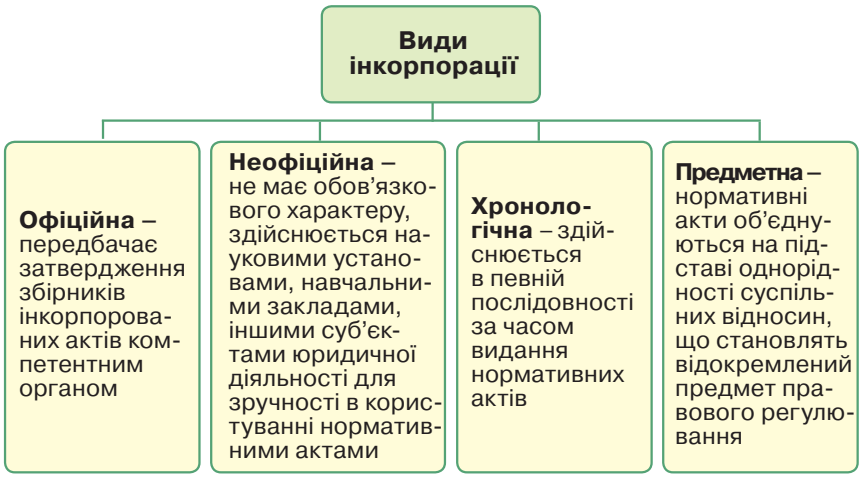

Існують також інші види інкорпорації, що здійснюються за такими критеріями:

- алфавітний порядок, галузь права, суб'єкт прийняття нормативного акта, тематика наукового дослідження, сфера діяльності тощо.

Так відбувається об'єднання цілісних нормативно-правових актів у збірники правового матеріалу за критерієм, який обирає сам систематизатор.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів, які мають спільний предмет регулювання, що полягає в їх змістовій переробці (усуненні розбіжностей і суперечностей, скасуванні застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Характерними *рисами кодифікації* є:

- Кодифікація охоплює як зовнішню, так і внутрішню переробку нормативного матеріалу. Відбувається таке об'єднання нормативних актів, яке дає змогу підготувати до прийняття новий єдиний документ.
- Зміст нового нормативного акта може бути істотно перероблений відповідно до вимог державно-правового регулювання. Вносяться додатки, скасовуються застарілі норми, змінюються деякі положення, вимоги, правові приписи.
- Кодифікаційна робота здійснюється виключно державними органами згідно з їх компетенцією і має офіційний характер.
- Мета кодифікації – оновлення законодавства, усунення суперечностей, прогалин, приведення до сучасних вимог.

У законодавстві України існують Кримінальний кодекс України, Кодекс про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України, Сімейний, Земельний, Житловий, Водний та інші кодекси.

Статути, регламенти, положення – це кодифіковані акти, в яких визначається статус певного виду державних органів і організацій. До них не належать положення про індивідуальновизначені органи, що не мають загального характеру.

Консолідація – різновид інкорпорації, що має офіційний характер, який полягає у внесенні поточних змін і доповнень до чинних правових актів у межах конкретного нормативного акта з метою усунення множинності актів.

Процес консолідації має риси, що зближують його як з кодифікацією, так і з інкорпорацією. У ході консолідації обробки зазнають не нормативні приписи, а нормативно-правові акти, що відбувається і в процесі інкорпорації. Разом з тим суб'єктом здійснення консолідації, як і кодифікації, є законодавчий орган, що значно зближує ці види систематизації.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Назвіть термін, що означає правила поведінки, які встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян.

А. Право.
Б. Мораль.
В. Корпоративні норми.
Г. Звичаї та традиції.

2. Систематизація законодавства за хронологічним або алфавітним принципом – це...

А. Імплементація.
Б. Інкорпорація.

В. Кодифікація.
Г. Консолідація.

3. Яке визначення характеризує поняття «форма права»?
А. Способи юридичного виразу права.
Б. Форма втілення державної волі.
В. Засіб виразу волевиявлення народу.
Г. Форма забезпечення класового панування.

4. Визначте поняття, яке є основною формою права романо-германської правової сім'ї.
А. Правовий звичай.
Б. Правовий прецедент.
В. Нормативний договір.
Г. Нормативно-правовий акт.

5. Який нормативний акт не належить до підзаконних нормативно-правових актів?
А. Указ Президента України.
Б. Розпорядження голови місцевої державної адміністрації.
В. Постанова Кабінету Міністрів України.
Г. Декрет Кабінету Міністрів України.

6. Знайдіть характерну особливість моралі як виду соціальних норм.
А. Порушення норм має наслідком застосування засобів громадського впливу.
Б. Норми встановлюються державою.
В. Норми існують тільки в соціально неоднорідному суспільстві.
Г. Норми отримують втілення в офіційних державних актах.

II. Порівняйте поняття.
- Кодифікація – інкорпорація – консолідація.
- Право – мораль – звичай.
- Правовий звичай – нормативно-правовий акт – нормативний прецедент.

III. Заповніть пропуски в поданих нижче схемах.

А.

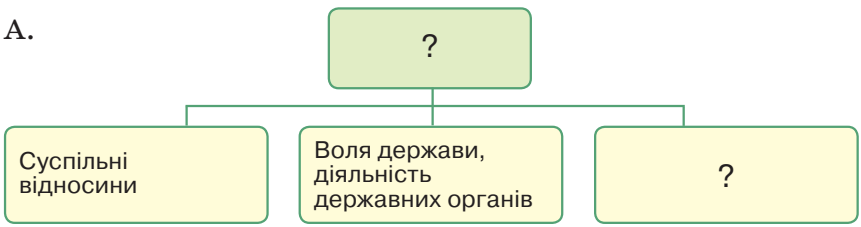

Продовження схеми

Б.

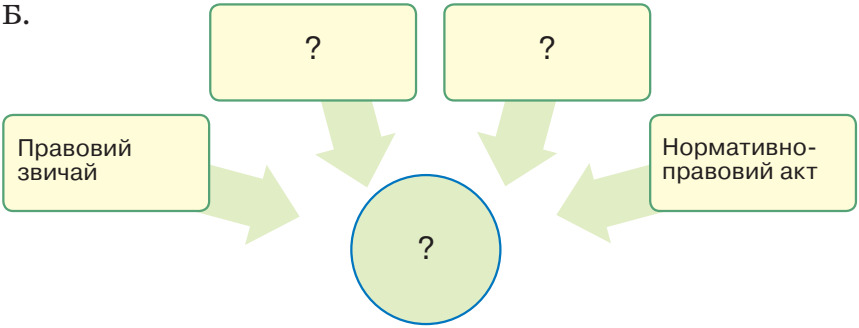

В.

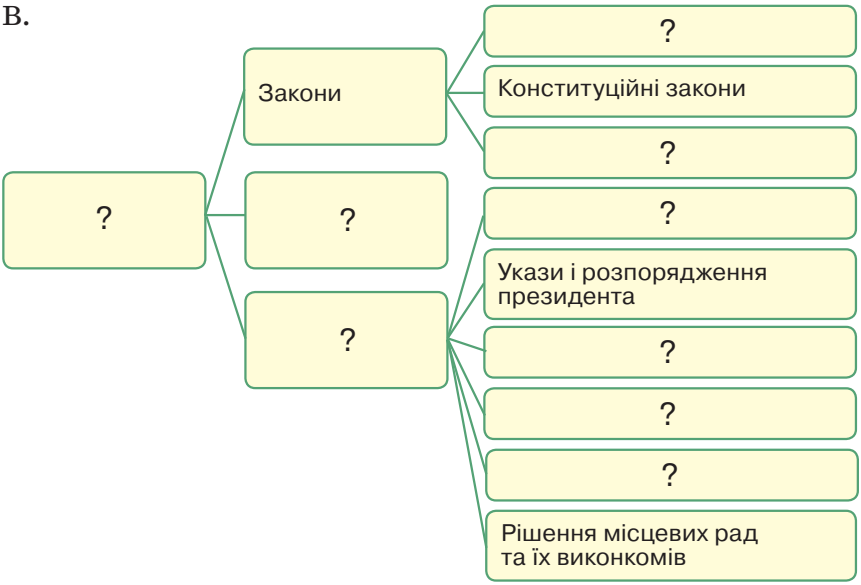

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Розкрийте зміст принципу верховенства законів.
2. Обґрунтуйте необхідність систематизації правових актів.
3. Проаналізуйте відмінність між правовими і морально-етичними нормами, між правом і звичаєм, між релігійними і корпоративними нормами.
4. Дайте визначення основних понять теми, а саме: соціальні норми, мораль, право, функції права, джерела права, форми права, нормативні акти, підзаконні нормативно-правові акти, декрети, правові звичаї, правові прецеденти, нормативний договір, систематизація законодавства.

§ 8. Поняття і структура правової системи

Г. Сковорода:

• Ладить юриста на тон свій права,
З диспуту учню тріщить голова...

1. Поняття системи права

Існуючий соціальний лад суспільства і держави визначає ту або іншу систему права, його внутрішню будову. Система права показує, з яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою. Кожному історичному типу права властива своя система, що відбиває особливості типу держави.

Під системою розуміється складно організоване ціле, яке містить окремі елементи, об'єднані різноманітними зв'язками та взаємовідносинами. Будь-яка система передбачає два основні компоненти:

- структуру – стійку єдність елементів, зв'язок яких виражає впорядкованість, стійкість відносин;
- взаємодію елементів структури.

Норма закону

Система права *– об'єктивно зумовлена внутрішня організація права, що відображається в єдності та узгодженості всіх її норм, диференційованих за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.*

Правові норми, що об'єднуються у складну конструкцію, поділену за принципом ієрархії, пояснюються єдністю:

- державної волі;
- механізму правового регулювання;
- кінцевих цілей та завдань, які стоять перед суспільством.

Риси системи права:

- Розкриває внутрішню побудову права, співвідношення його елементів.
- Має об'єктивний характер, відображає стан суспільних відносин.
- Складові елементи системи права відповідають усім вимогам системності.
- Як цілісне системне утворення, система права має риси єдності, відмінності, взаємодії елементів.

Отже, для будь-якої держави право функціонує як єдина, юридично цілісна, внутрішньоузгоджена система загальнообов'язкових правил поведінки.

2. Галузі права, правові інститути

Центральною ланкою системи права є галузь права.

Норма закону

Галузь права *– упорядкована сукупність правових норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин.*

У світовій практиці правові норми поділяють на норми публічного та норми приватного права.

Публічне право – це система норм, що врегульовують відносини між державними органами та між державою й особою (суспільством). Саме тому до публічного права можна віднести такі галузі права, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та деякі інші.

Приватне право – це система норм, що врегульовують відносини між приватними фізичними і юридичними особами. Це такі галузі права, як цивільне, трудове, сімейне тощо.

Але такий поділ правових норм для правової системи України не є характерним, оскільки тут традиційно в основі розподілу права на галузі й інститути лежать два основних критерії – предмет і метод правового регулювання. ***Предметом правового регулювання*** є та сфера суспільних відносин, яку регулює певна галузь.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 1. Відносини, що регулюються цивільним законодавством.

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, майновій самостійності їх учасників.

Метод правового регулювання – це засоби і способи впливу права на суспільні відносини. Наприклад, для методу правового регулювання в цивільному праві характерна рівність учасників правовідносин, тобто диспозитивний метод.

Основні методи правового регулювання	
Імперативний метод	Диспозитивний метод
Це метод владних розпоряджень, що містить у собі, як правило, норми заборони. Він використовується у кримінальному, адміністративному і деяких інших галузях	Метод, протилежний імперативному, дає можливість вибору варіантів поведінки в межах закону. Цей метод притаманний цивільному, трудовому та іншим галузям права

З позиції вищеназваних критеріїв розподілу на галузі право розрізняють:

- ***Державне (конституційне) право*** – це провідна галузь національного права, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини народовладдя встановлюючи організацію публічної влади та гарантії основних прав людини і громадянина.
- ***Цивільне право*** – регулює майнові й особисті немайнові відносини, що як пов'язані з майновими, так і не пов'язані з ними.
- ***Кримінальне право*** – визначає діяння, які визнаються злочинами, й міри покарання, які належить застосовувати до осіб, що їх скоїли.
- ***Адміністративне право*** – регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів, та визначає діяння, що визнаються адміністративними правопорушеннями.
- ***Фінансове право*** – регулює відносини, які складаються у процесі фінансової діяльності державних органів, тобто мобілізації, розподілу, перерозподілу і витрачання державних коштів їх споживачами.
- ***Трудове право*** – врегульовує відносини, у які вступають особи з приводу праці.
- ***Сімейне право*** – врегульовує шлюбно-сімейні та прирівняні до них відносини.
- ***Земельне право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі використання землі.
- ***Екологічне право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі природокористування.
- ***Цивільно-процесуальне право*** – регулює порядок розгляду судом цивільних справ і виконання судових рішень.
- ***Кримінально-процесуальне право*** – врегульовує відносини, які складаються у процесі провадження у кримінальних справах, тобто визначає порядок досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ.
- ***Виправно-трудове право*** – врегульовує відносини, які складаються в процесі відбуття кримінальних покарань.
- ***Адміністративне процесуальне право*** – це система процесуальних норм, які регулюють порядок реалізації норм адміністративного права.
- ***Господарське процесуальне право*** – це система процесуальних норм, які регулюють порядок застосування норм господарського права та визнання суб'єктів господарської діяльності банкрутами.
- ***Житлове право*** – регулює специфічний вид суспільних відносин, які виникають у сфері задоволення людиною потреби в житлі.

Галузі права можна класифікувати не тільки залежно від предмета й методу правового регулювання, а й за іншими підставами.

За місцем, яке посідають у правовій системі галузі права, вони бувають *основні* та *комплексні*.

Оскільки галузі права є структурними елементами системи права, то вони у свою чергу складаються з правових інститутів.

Норма закону

Інститут права *– відокремлена група взаємозв'язаних правових норм (приписів), що регулюють певний вид суспільних відносин і утворюють самостійний елемент системи права.*

До ознак інституту права належать:

- наявність сукупності нормативних приписів;
- юридична однорідність названих приписів;
- об'єднання правових норм стійкими зв'язками, які відбиваються в юридичних приписах.

Наприклад, галузь цивільного права України включає такі інститути, як інститут права власності, інститут зобов'язального права, інститут спадкування та інші.

3. Правові норми: ознаки, структура. Співвідношення правових норм зі статтями правових актів

Первинним ланцюжком системи права є правова норма.

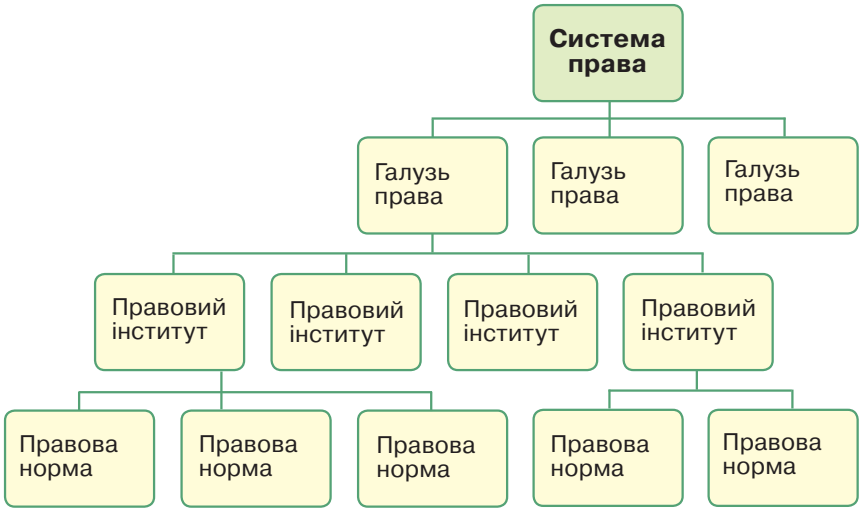

Іншими словами, якщо уявити систему права як просторове зображення кубик Рубика, то всі перелічені поняття будуть взаємопов'язані між собою таким чином:

- увесь кубик – система права;
- його бік – галузь права;
- один з рядів – правовий інститут;
- первинна ланка усього кубика – правова норма.

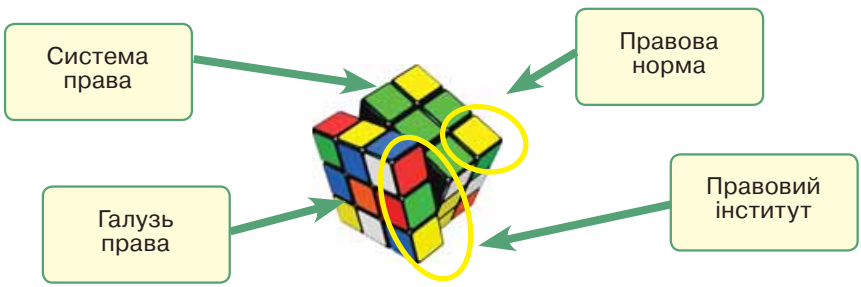

Норма закону

Правова норма *– загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх впорядкування.*

Повне наукове визначення поняття передбачає з'ясування притаманних нормі права специфічних ознак:

- Правова норма є *загальним правилом поведінки*, тобто зразком, еталоном поведінки людей, їх колективів.
- Правова норма має *державно-владний характер*.
- Правова норма – це *загальнообов'язкове правило поведінки*, яке походить від держави (народу в ході референдуму), охороняється нею, закріплює за учасниками суспільних відносин даного виду юридичні права і покладає на них юридичні обов'язки.
- *Формальна визначеність* норми права вимагає її письмової, документальної форми. Така форма дає всім виконавцям норми права чітке уявлення про зміст, межі дії норми та інші необхідні відомості.
- *Абстрактність* правової норми не означає невизначеності змісту. Завдяки тому, що норма розповсюджується на певний вид відносин, її вимоги реалізуються усіма як обов'язкові для кожного учасника.
- Правова норма – явище широке, багатопланове і в той же час *конкретне за змістом*.

Для правової норми характерні єдність, цілісність, неподільність, особлива структура. Аналізуючи структуру норми права, слід виходити з філософського розуміння цієї категорії.

Структура норми – це будова і внутрішня форма організації системи, яка виражає як єдність зв'язків між елементами, так і закони цих взаємозв'язків.

Структура норми права є формою її внутрішнього змісту. Традиційно вважається, що правова норма має тричленну структуру. До неї входять:

Гіпотеза	Диспозиція	Санкція
Складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, вказані в диспозиції норми	Складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується здійснення певних дій	Складова частина норми, яка в разі її невиконання визначає заходи щодо відновлення порушеного права та покарання правопорушника
Припущення, умова	Правило поведінки від лат. – dispositio – розпорядження, настанова	Несприятливі наслідки

Структура норми права – це зв'язок між її елементами. Гіпотеза обов'язково зв'язана з диспозицією, а остання – із санкцією. На перший погляд може здатися, що в багатьох нормах права санкції безпосередньо немає. Такі норми є в конституційному, адміністративному, трудовому і деяких інших галузях. Але за тими нормами стоїть можливість державного примусу.

Стаття нормативно-правового акта виступає зовнішньою формою норми права і нормативно-правового припису як цілісного, логічно завершеного державно-владного веління нормативного характеру. Стаття нормативно-правового акта й правова норма часто збігаються, коли структурні елементи норми права відображені в статті закону. Проте здебільшого в статті викладаються не всі елементи норми права. Залежно від цього розрізняють прямий, відсильний та бланкетний способи викладення норм у статті.

Прямий спосіб

Застосовується тоді, коли всі елементи норми права містяться у статті нормативно-правового акта

Відсильний спосіб

Застосовується, коли робиться посилання на іншу статтю чи статті

Бланкетний спосіб

Застосовується, коли стаття відсилає до іншого нормативно-правового акта

4. Система права і система законодавства

Система права і система законодавства співвідносяться між собою як зміст і форма. Поняття системи права характеризує сутнісну внутрішню сторону об'єктивного права, поняття системи законодавства відбиває його зовнішню сторону – форму.

Між системою права і системою законодавства є відмінності. Вони спостерігаються в структурних елементах, змісті, обсязі.

№	Система права	Система законодавства
1	Система права є невидимою, оскільки відбиває внутрішню будову права.	Система законодавства є видимою зовнішньою формою системи права.
2	Є сукупністю правових норм.	Є сукупністю нормативно-правових актів.

Продовження таблиці

№	Система права	Система законодавства
3	У системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та правовими інститутами.	Являє собою систему законодавчих актів, що складаються з нормативних приписів, які розподілені залежно від предмета регулювання за галузями та інститутами законодавства.
4	Система права формується об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин.	Є суб'єктивно-об'єктивним явищем, оскільки виникає в результаті діяльності уповноважених суб'єктів.
5	Система права складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання.	Система законодавства включає галузі законодавства, в яких відсутній метод регулювання, а предмет регулювання не завжди однорідний, як у галузей права.
6	Система права має лише галузеву, горизонтальну будову.	Система законодавства може мати і горизонтальну (галузеву), і вертикальну (ієрархічну) будову. У федеративних державах існує законодавство федерації і законодавство її суб'єктів (вертикальна будова).
7	Первинний елемент системи права – норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція.	Первинний елемент системи законодавства – стаття закону, яка містить нормативне розпорядження, котре, як правило, не містить у собі всі три структурні елементи логічної правової норми. Нормативне розпорядження нерідко складається лише з гіпотези і санкції; диспозиція може міститися або в іншій статті даного закону (відсильний спосіб викладу), або в іншому правовому акті (бланкетний спосіб викладу).
8	Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону.	Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення.
9	Відсутня юридична сила нормативно-правового матеріалу.	Існує ієрархічна юридична сила законодавчих актів (наприклад, конституція має вищу юридичну силу).

Формально визначене існування права у формі закону, а системи права у формі законодавства стало для більшості держав у світі пріоритетним. Але право існує не тільки в законодавчих актах та ратифікованих міжнародних договорах, але й в інших нормативно-правових актах держави (наприклад, підзаконних актах). Воно має й інші форми прояву – правовий прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір

тощо. Поза формами права (правовідносини, правосвідомість) воно існує настільки, наскільки стало нормою. Таким чином, система права має більш широку адекватну їй форму прояву, аніж система законодавства.

5. Види правових систем

Поняття «правова система» слід відрізняти від терміна «система права». Система права, на відміну від правової системи, відображає не всю сукупність правових явищ, а лише внутрішню будову права як сукупність правових норм. Правова система – це більш широке поняття, яке охоплює не лише право як нормативну систему, та його джерела, а й правотворчість, правозастосування, юридичну практику та інші елементи.

Норма закону

Правова система *– сукупність взаємозв'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів та всіх правових явищ (норм, установ, відносин, правосвідомості), що існують у конкретній країні, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин.*

Правова своєрідність країн дозволяє казати про їх самобутність, специфіку і про те, що кожна з них утворює свою правову систему. Утім, є підстави говорити і про об'єднання тих чи інших правових систем в одну правову сім'ю, оскільки в них існують загальні риси, елементи схожості (правові системи в широкому розумінні).

Правова сім'я – широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані спільністю історичного формування, структури джерел, провідних галузей, юридичної культури та ідеології, а також практикою застосування.

Існує чимало класифікацій правових систем. Їх виокремлюють за певною сукупністю критеріїв:

- *Спільність генезису* (виникнення і подальший розвиток). Правові системи розвивалися в подібних умовах, а головне – ґрунтувалися на тих самих правових началах, принципах, нормах.
- *Спільність основної юридичної форми права* – нормативно-правового акта, нормативно-правового договору, правового прецеденту, правового звичаю чи релігійно-правової норми.
- Правові системи країн, об'єднані в один правовий тип (сім'ю), мають *подібність структурної побудови систе-*

ми права. Це виражається в поділі системи права на підсистеми (публічну і приватну) і підрозділи – об'єктивне і суб'єктивне право, природне і позитивне право та ін.

- *Спільність принципів регулювання суспільних відносин*. Одні правові системи керуються ідеями свободи, рівності, справедливості правосуддя, інші – віддають перевагу релігійним засадам (мусульманські країни), треті – звичаям і традиціям (країни Африки).
- Єдність юридичної техніки, включаючи термінологію, юридичні категорії, поняття, конструкції.

Класифікація правових систем

Назва правової сім'ї	Коротка характеристика	Приклади країн, правова система яких належить до названого типу
Романо-германська правова сім'я	Романо-германську правову сім'ю утворюють правові системи країн, в яких право склалося на основі римського права. На першому плані – правові норми, котрі визнаються як норми поведінки, що відповідають вимогам моралі і справедливості. Структура цієї правової сім'ї складається з двох елементів – публічного та приватного права. Первинним елементом права є правова норма. У всіх країнах романо-германської правової сім'ї правову норму розуміють, оцінюють та аналізують однаково. Завдання юристів полягає в тому, щоб дати практикам загальну модель для прийняття рішення в конкретних справах.	Виникла і склалася романо-германська правова сім'я в континентальній Європі. Унаслідок колонізації набула поширення в багатьох країнах світу. Приклади країн: Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Германія, Австрія, Швейцарія та інші.
Англосаксонська (англо-американська) правова сім'я	В основі цієї правової сім'ї лежить англійське право. У ньому не існує традиційного поділу на приватне і публічне право. У той же час англійське право поділяють на загальне і право справедливості. Відмінність між англійським і романським правом існує і на рівні правової норми. Норма англійського права більш конкретна. Основною формою права є *судовий прецедент.* За традицією	Англосаксонська правова система застосовується в Англії. Англо-американська – у США, Канаді тощо. У США застосовується загальне право Англії з 1607 року. Після здобуття США незалежності правова система країни розвивалася незалежно.

Продовження таблиці

Назва правової сім'ї	Коротка характеристика	Приклади країн, правова система яких належить до названого типу
	закони в англійському праві відіграють другорядну роль. Вони вносять лише доповнення чи корективи в існуюче право, утворене Вестмінстерськими судами і канцлерським судом.	
Сім'я релігійного права	Прикладом може бути мусульманське право. Воно зафіксоване у шаріаті (шлях прямування). Ґрунтується на обов'язках, що покладаються на віруючу людину, а не на правах, які вона може мати. Діє тільки стосовно мусульман. Структуру мусульманського права становлять два розділи: коріння і зміст. Перший розділ пояснює, з яких джерел виникають правила поведінки. Другий розділ вивчає рішення, що містять норми матеріального мусульманського права. Крім того, до релігійного типу належить індуське та іудейське право.	Арабський Схід (Іран, Ірак, Йорданія, Кувейт та ін.). Мусульманські громади Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія тощо). Ряд країн СНД (Азербайджан, Узбекистан та ін.) Індуське право – Індія, Сінгапур та ін. Іудейське – Ізраїль.
Традиційне право	Населення Африки і Мадагаскару багато століть жило за нормами звичаєвого права. Люди добровільно виконували існуючі звичаї та додержувалися традицій. Гарантом їх додержання був не примус, а побоювання надприродних сил. Не було в цих народів і структури права, його поділу на публічне і приватне та ін. Сьогодні звичаєве право відродилося й доповнилося новими елементами. Другою соціальною моделлю традиційного права можна вважати правові моделі Далекого Сходу.	Країни Африки і Мадагаскар.

Перелік правових сімей не є вичерпним. Існує змішаний (конвергентний) тип – скандинавської й латиноамериканської груп, китайське, японське право та інші правові сім'ї.

6. Поняття міжнародного права

Норма закону

Міжнародне право *– особлива правова система, що складається з принципів і норм, які регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Такі принципи і норми створюються за допомогою узгодження позицій учасників цих відносин і забезпечуються, у разі необхідності, індивідуальним або колективним примусом.*

Міжнародне право виконує декілька основних функцій:

- *Координуюча*, за якою держави встановлюють загальноприйняті стандарти поведінки в різних сферах відносин за допомогою норм міжнародного права.
- *Регулююча*, за якою прийняття державами твердо встановлених правил, без яких неможливе їх спільне існування.
- *Забезпечувальна*, за якою норми міжнародного права спонукають держави дотримуватися певних правил поведінки.
- *Охоронна*, за якою існування механізмів захисту прав і інтересів суб'єктів міжнародного права.

Джерела міжнародного права: основні (міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права); допоміжні (акти міжнародних організацій, рішення міжнародних судових і арбітражних органів, державна правова практика застосування міжнародного права та інші).

Існує кілька теорій співвідношення національного та міжнародного права. Серед них найпоширенішими є дуалістична та моністична концепції.

Дуалістична теорія (концепція)	Моністична концепція	
	Теорія примату міжнародного права	Теорія примату внутрішньодержавного права (нігілістична теорія)
Теорія виходить з того, що міжнародне та національне право – абсолютно різні системи права як за своїм характером, так і за сферою дії, а тому вони існують незалежно одне від одного як дві рівноправні та самостійні системи права.	Концепція проголошує, що міжнародне право та національне право є двома гілками одного дерева. Проте міжнародне право є правом значно вищого порядку, воно має пріоритетом щодо внутрішнього державного права.	Нігілістична теорія, проголошуючи абсолютну перевагу внутрішнього державного права, зводиться до заперечення обов'язковості міжнародного права.

Продовження таблиці

Дуалістична теорія (концепція)	Моністична концепція	
	Теорія примату міжнародного права	Теорія примату внутрішньодержавного права (нігілістична теорія)
Д. Анцелотті: «Міжнародне право і внутрішньодержавне право є окремими правопорядками, самостійними галузями права, що впливають на створення окремого правопорядку».	Г. Кельзен: «Виходячи з чистої теорії права співвідношення міжнародного правопорядку і національних правопорядків нагадує співвідношення національного правопорядку і внутрішніх норм корпорації».	Г. Гегель: «Держава може з власної волі створювати і змінювати не лише норми внутрішньодержавного права, а й норми зовнішньодержавного права». А. Цорн: «Міжнародне право юридично є правом лише тоді, коли воно є правом державним».

Буква закону

Закон України «Про міжнародні договори України»

Ст. 12. Дотримання міжнародних договорів України

1. Міжнародні договори України підлягають неухильному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права.

Ст. 17. Дія міжнародних договорів України на території України

1. Укладені і належним чином ратифіковані міжнародні договори України становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

2. Якщо міжнародним договором України, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яка галузь права регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів?

А. Трудове право.
Б. Конституційне право.
В. Адміністративне право.
Г. Господарське право.

2. Яке поняття означає засоби і способи впливу права на суспільні відносини?

А. Система права.

Б. Функції права.
В. Предмет правового регулювання.
Г. Метод правового регулювання.

3. Визначте, до якого з перерахованих структурних утворень у системі права належить екологічне право.

А. Профілюючих галузей.
Б. Процесуальних галузей.
В. Спеціальних галузей.
Г. Комплексних галузей.

4. Назвіть ознаку, яка не характеризує поняття правового інституту.

А. Є загальним правилом поведінки.
Б. Є сукупністю нормативних приписів.
В. Приписам притаманна юридична однорідність.
Г. Правові норми поєднуються стійкими зв'язками.

5. Якій правовій сім'ї притаманна така характеристика: «Систему права поділяють на загальне право і право справедливості. Основною формою права є судовий прецедент»?

А. Романо-германській.
Б. Англосаксонській.
В. Мусульманській.
Г. Традиційній.

6. Серед джерел міжнародного права виберіть те, що належить до групи основних джерел.

А. Міжнародно-правові звичаї.
Б. Акти міжнародних організацій.
В. Державно-правова практика застосування міжнародного права.
Г. Рішення міжнародних судових органів.

II. Порівняйте поняття.

- Романо-германська – англосаксонська правові сім'ї.
- Система права – правова система.
- Основні галузі – комплексні галузі.
- Імперативний – диспозитивний методи правового регулювання.

III. Назвіть елементи правової норми. Дайте їх визначення. Вкажіть спосіб викладу норми права у статті нормативно-правового акта. Доведіть вашу думку. Ст. 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення:

«Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського

порядку, тягне за собою накладення штрафу від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку».

IV. Користуючись нормативними актами українського законодавства, підберіть приклади прямого, відсильного та бланкетного способів викладу норми права.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. До якої правової сім'ї належить Україна? Доведіть вашу думку.
2. Прочитайте статті 12 і 17 Закону України «Про міжнародні договори України» з рубрики «Буква закону». Зробіть висновок, яка з відомих вам теорій співвідношення національного та міжнародного права притаманна українському законодавству.
3. Які існують відмінності між поняттями «система права» і «система законодавства»?

§ 9–10. Правовідносини

Проблемне питання

- Чому правовідносини більш захищені, ніж інші суспільні відносини?

1. Поняття і види правовідносин. Склад правовідносин

Відносини між людьми та їх організаціями в реальному житті мають різноманітні форми виявлення. Вони можуть бути релігійними, політичними, моральними, національними і правовими.

Правові норми є особливим офіційним регулятором суспільних відносин. Регулюючи ті чи інші суспільні відносини, норми тим самим надають їм правової форми. Таким чином, виникає особливий вид суспільних відносин – правовідносини.

Норма закону

Правовідносини *– це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і обов'язки, що забезпечуються державою.*

Правовідносинам властиві соціальні та юридичні ознаки.

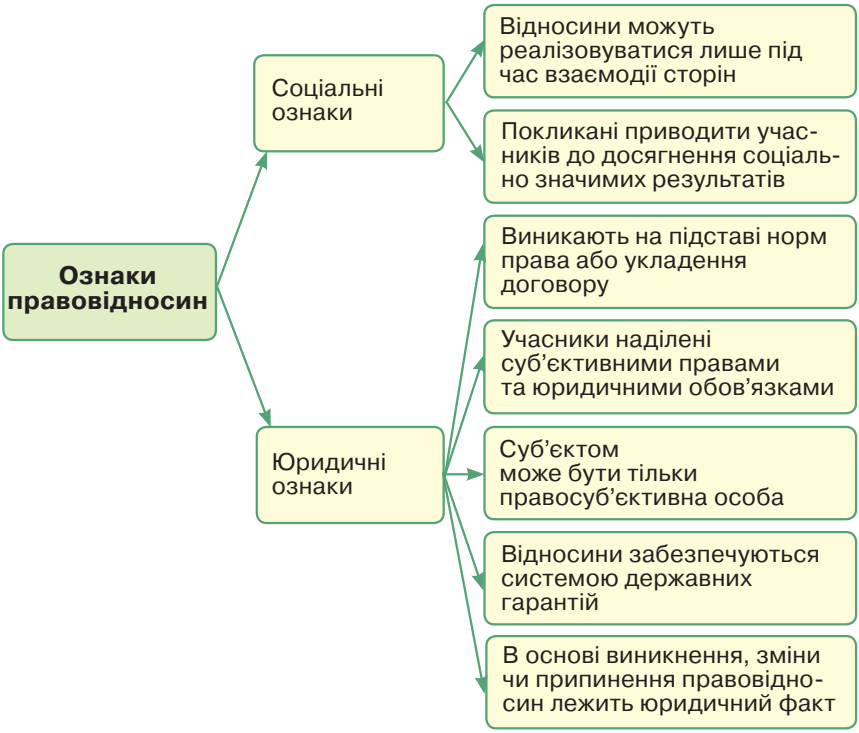

Існують різні види правовідносин, в основу класифікації яких покладено відповідні критерії.

За ***кількістю суб'єктів*** правовідносини поділяються на прості, у яких два суб'єкти пов'язані з реалізацією приписів однієї норми (наприклад, відносини з приводу укладення дрібної побутової угоди), та складні, які виникають у процесі реалізації комплексу юридичних норм, об'єднаних єдиним цільовим призначенням (наприклад, правовідносини у сфері правосуддя).

За ***предметом правового регулювання*** правовідносини поділяються на *конституційно-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові, фінансово-правові, сімейно-правові* та інші.

За ***дією в часі*** правовідносини поділяються на *короткотривалі*, які припиняються після виконання обов'язку (наприклад, сплати неустойки у вигляді штрафу чи пені), та довготривалі, які існують певний час (наприклад, правовідносини між адміністрацією навчального закладу та учнем чи студентом до завершення навчання).

За ***методом правового регулювання*** правовідносини поділяються на *диспозитивні (договірні)*, які виникають у про-

цесі укладення та здійснення цивільного договору (наприклад, підряду, майна, перевезення тощо), та *імперативні (керівні)*, які виникають, коли один суб'єкт правовідносин має державні та інші законні повноваження (наприклад, призов до армії, сплата податків тощо).

За ***змістом поведінки зобов'язаної сторони*** правовідносини поділяються на активні, які мають місце в разі активної діяльності суб'єктів у зв'язку з виконанням робіт, передачею майна тощо, та пасивні, які утворюються, коли суб'єкти повинні утримуватися від дії, наприклад від порушення права власності, авторського права тощо.

За ***функціональним призначенням*** правовідносини поділяються на *регулятивні* та *охоронні*. Регулятивні виникають із правомірних дій суб'єктів. Наприклад, правові відносини між замовником та перевізником виникли на підставі правомірних дій – укладення договору перевезення – і тому є регулятивними. Правові ж відносини між особою, яка підозрюється в здійсненні злочину, та слідчим, який веде розслідування, є охоронними у зв'язку з тим, що поштовхом до їх виникнення послужили неправомірні дії підозрюваного.

Правовідносини мають складну юридичну конструкцію, в яку входять такі структурні елементи, *як суб'єкти, об'єкти та зміст правовідносин*.

Структурні елементи правовідносин

Суб'єкти – це учасники правовідносин, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків	**Об'єкти** – це ті реальні соціальні блага, які задовольняють інтереси і потреби людей, з приводу яких змінюються чи припиняються правовідносини	**Зміст** правовідносин включає два елементи: юридичний зміст (права і обов'язки суб'єктів) і фактичний зміст (поведінка суб'єктів, їхня діяльність)

2. Суб'єкти права та правовідносин. Правосуб'єктність осіб

Суб'єкти права та суб'єкти правовідносин не є тотожними поняттями.

Норма закону

Суб'єкти права *– це люди та їхні об'єднання, які виступають носіями прав та обов'язків.*

Суб'єкти права – необхідний елемент правовідносин у всіх галузях права, але вони можуть бути лише носіями суб'єк-

тивного права, не беручи безпосередньої участі в правовідносинах. Наприклад, особи, які за рішенням суду визнані недієздатними, не можуть бути суб'єктами правовідносин. Тобто учасниками правовідносин можуть бути не всі люди, а лише ті, хто володіє правоздатністю та дієздатністю (правосуб'єктністю). Правосуб'єктністю володіють не лише люди, а й організації, підприємства, установи (тобто юридичні особи).

Норма закону

Суб'єкти правовідносин *– це особи, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та обов'язків.*

У межах однієї галузі права або в міжгалузевому комплексі виділяють загальні та спеціальні суб'єкти, які відрізняються такими соціально-юридичними властивостями, як: правоздатність, дієздатність, угодоздатність, деліктоздатність та правосуб'єктність.

Суб'єктами правовідносин є особи, які мають *правоздатність* та *дієздатність*.

Норма закону

Правоздатність *– це здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Здатність мати права та нести обов'язки визнається в рівній мірі за усіма учасниками правовідносин.*

Суб'єкти правовідносин

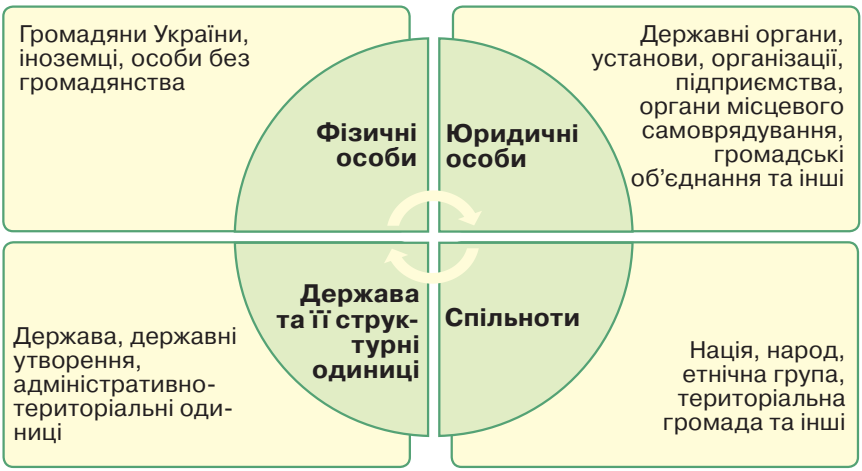

Дієздатність *– це здатність особи своїми діями набувати і реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.*

Дієздатність пов'язана з психічними та віковими властивостями людини і залежить від них. Правоздатність реалізується завдяки дієздатності.

Дієздатність включає в себе угодоздатність та деліктоздатність. Угодоздатність – це здатність особи укладати договори. Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, за невиконання чи неналежне виконання обов'язку.

Сукупність правоздатності та дієздатності утворює правосуб'єктність особи.

Норма закону

Правосуб'єктність *– це здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин. Вона настає в певний момент, пов'язана з віком для фізичної особи, реєстрацією для юридичної особи. Правосуб'єктність характеризує особу як суб'єкт права.*

3. Особливості правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб

Виникнення та обсяг правоздатності та дієздатності дещо різні у фізичних і юридичних осіб.

Правосуб'єктність юридичних осіб (державних і громадських підприємств, установ чи організацій) визначається змістом їх компетенції, тобто сукупністю закріплених у нормах права повноважень, які надаються їм для забезпечення виконання покладених на них функцій.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи набуваються одночасно в момент її державної реєстрації і припиняються з ліквідацією.

Правосуб'єктність юридичної особи носить *спеціальний характер* – вона має лише ті права та обов'язки, які відповідають її діяльності. Цілі та види діяльності юридичної особи визначаються рішенням його засновників і закріплюються установчими документами (установчим договором чи статутом). Для здійснення деяких видів діяльності юридична особа отримує ліцензію (спеціальний дозвіл на здійснення такого роду діяльності, як, наприклад, надання освітніх послуг, виготовлення ліків тощо). *Дієздатність* юридичної особи здійснюється через її органи управління. Дії органів управління юридичної особи є діями самої юридичної особи – тобто здійснюються без будь-якої на те довіреності. *Деліктоздатність* юридичної особи виявляється в тому, що юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями майном, яке належить їй на правах власності.

Правосуб'єктність фізичних осіб – більш складне явище. Правоздатність і дієздатність фізичної особи має *універсальний характер*, тобто фізична особа може набувати і реалізовувати будь-які суб'єктивні права та юридичні обов'язки (набувати майно, виконувати роботу на замовлення, брати участь у виборах, платити податки тощо).

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження, а припиняється зі смертю. Правоздатність буває *загальною, галузевою* та *спеціальною*.

Дієздатність фізичної особи залежить від ряду факторів:

- віку (повна дієздатність настає з 18 років);
- стану психічного здоров'я;
- рівня освіти (наприклад, обіймати посаду судді може людина, що має вищу юридичну освіту);
- статі (брати шлюб жінки можуть з 17 років, чоловіки – з 18 років).

За загальним правилом, повна дієздатність настає з досягненням повноліття. Особа, що страждає на психічну хворобу або недоумство, за рішенням суду може бути визнана *недієздатною*. Недієздатні особи можуть бути носіями прав і обов'язків, але їх реалізацію здійснюють інші особи (опікуни).

4. Об'єкти правовідносин

За допомогою правовідносин особи задовольняють свої інтереси і потреби.

Норма закону

Об'єкти правовідносин *– це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, що задовольняють інтереси та потреби фізичних та юридичних осіб і з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини.*

Серед об'єктів традиційно розрізняють:

- матеріальні цінності – речі (рухоме і нерухоме майно);
- нематеріальні цінності – результати інтелектуальної творчої діяльності, послуги, честь, гідність, ділова репутація особи тощо.

Види об'єктів залежно від соціального призначення

Засоби виробництва – об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт (заводи, окремі верстати, машини, механізми, комп'ютери)

Предмети споживання – предмети, призначення яких полягає у задоволенні життєвих потреб людей (продукти харчування, одяг, взуття, житло)

Продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини (твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори)

Особисті немайнові блага фізичної особи (здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність)

Кошти, гроші та цінні папери (облігації, заставні розписки)

Результати поведінки суб'єктів, процеси (будівництво будинків, доріг, ремонт побутової техніки тощо)

Стан природних об'єктів (заповідники, заказники, екологічна чистота водосховищ тощо)

Однак і те саме благо може бути об'єктом різноманітних правовідносин. Наприклад, створена художником картина є об'єктом авторського права, об'єктом купівлі-продажу, якщо він виставляє її на продаж, об'єктом права власності, якщо її хтось купить, об'єктом охорони культурних цінностей тощо.

5. Зміст правовідносин

Норма закону

Зміст правовідносин *– це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.*

До змісту правовідносин відносять права і обов'язки учасників суспільних відносин. Зміст правовідносин має дві сторони – *юридичну* і *фактичну*. Ці сторони змісту нерозривно пов'язані між собою, але не тотожні. Наприклад, особа, що має середню освіту та отримала сертифікат із зовнішнього незалежного оцінювання з балами не нижчими за 124 з кожного предмета, наділена правом вступати до вищого навчального закладу, тобто перед нею великий вибір можливостей, які складають зміст її суб'єктивного права. Проте реально вступити можливо лише в один навчальний заклад. Отже, фактичний зміст – тільки один із варіантів реалізації суб'єктивного права.

Таким чином, *фактичний зміст* правовідносин – це реальна поведінка суб'єктів, їхня діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. *Юридичний зміст* безпосередньо складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин, тобто можливість певних дій. Ці суб'єктивні права і обов'язки закріплені в нормативно-правових актах та інших нормах права.

Суб'єктивне право – це вид і міра можливої поведінки суб'єкта, яка охороняється та захищається і гарантується державою.

Юридичний обов'язок – міра належної (необхідної) поведінки суб'єкта права.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок складають структуру юридичного змісту правовідносин.

Зміст суб'єктивного права: діяльність за своїм бажанням; вимагання певних дій від зобов'язального суб'єкта; користування соціальним благом; звернення до компетентного органу чи посадової особи за захистом свого права.

Зміст юридичних обов'язків: необхідність здійснювати певні дії, утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб; юридична відповідальність за невиконання або неналежне виконання передбачених нормою права дій.

Видами суб'єктивних прав є громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні, сімейні та інші. Конституційні обов'язки закріплені в Основному Законі України. Права і обов'язки суб'єктів правовідносин тісно пов'язані між собою: не можна одержати які-небудь права, щоб одночасно не виникли певні обов'язки.

6. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин

Правовідносини – явище динамічне. Вони виникають, змінюються, припиняються на підставі реальних життєвих обставин, з якими норма права пов'язує настання певних правових наслідків. Реальні життєві обставини, тобто так звані *юридичні факти*, фіксуються в гіпотезі норми права.

Норма закону

Юридичні факти *– це передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин.*

Юридичні факти різноманітні. У зв'язку з тим, що вони віддзеркалюють багатоманітність суспільних відносин, їх можна класифікувати за певними критеріями.

Залежно від багатьох ознак юридичні факти поділяються:

За характером правових наслідків

Правоутворюючі	Правозмінюючі	Правоприпиняючі
Правоутворюючі юридичні факти зумовлюють виникнення правовідносин. Наприклад, укладення шлюбу	Правозмінюючі юридичні факти зумовлюють зміну правовідносин. Наприклад, отримання чергового рангу, чину тощо	Правоприпиняючі юридичні факти зумовлюють припинення правовідносин. Наприклад, припинення дії найму (оренди) житла

За характером діяльності

Факти одноразової дії

Наприклад, купівля квитка для оплати в громадському транспорті

Факти безперервних юридичних дій

Наприклад, перебування на службі в органах внутрішніх справ

За своїм складом

Прості

Складаються з одного факту, якого досить для настання юридичних наслідків

Складні

Певна сукупність фактів, необхідних для настання юридичних наслідків (наприклад, для виникнення пенсійних відносин необхідна сукупність юридичних фактів: досягнення певного віку, наявність трудового стажу, рішення відповідного органу про призначення пенсії)

За вольовим критерієм

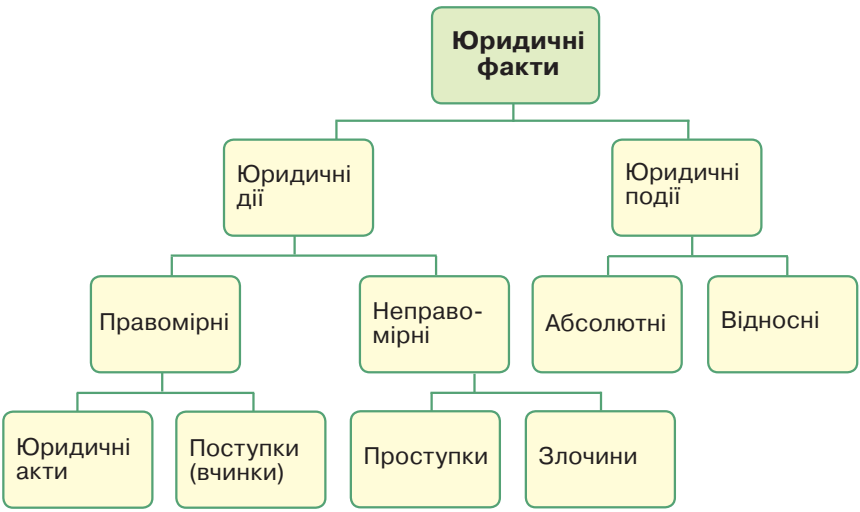

Події – це обставини (явища), що не пов'язані з волею учасників конкретних правовідносин. До них відносяться дії сил природи (землетрус, повінь), народження та природна смерть

людини, сплив строків. *Абсолютні події* – це ті факти, які абсолютно не залежать від волі людей (наприклад, природні явища). *Відносні події* не пов'язані з волею учасників конкретних правовідносин, але пов'язані з волею третіх осіб (наприклад, підпал будинку може призвести до виникнення страхових відносин між власником та страховою компанією).

Дії – це такі факти, настання яких залежить від волі особи (наприклад, укладення договору, скоєння правопорушення). До дій в юридичному розумінні не відносяться внутрішні психічні процеси людей (думки, ідеї тощо), а також діями не вважаються поступки, які здійснені без участі свідомості і волі особи. Одночасно до дій відносять не лише зовнішньо виражені активні поступки, але й свідоме утримання від дій.

За юридичною природою дії поділяються на *правомірні* і *неправомірні* (протиправні).

Правомірні в свою чергу поділяються на:

- *Юридичні акти* (дії, що здійснюються з наміром породити юридичні наслідки, які є наслідком активної реалізації права):
- адміністративні акти – накази, розпорядження, інструкції тощо;
- акти юрисдикційних органів – адміністративних органів, судів;
- правочини – як юридичних, так і фізичних осіб.
- *Юридичні поступки* (фактичні правомірні дії, що не супере-чать праву і приводять до юридичних наслідків незалежно від намірів особи, яка їх породжує). Наприклад, знахідка, творчість в її багатоманітних формах – науковій, літературній, художній, раціоналізаторській.

До неправомірних фактів відносяться: дисциплінарні проступки, адміністративні правопорушення, цивільні правопорушення (делікти) та злочини.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. На які види поділяються правовідносини за методом правового регулювання?

А. Цивільні, кримінальні, фінансові, сімейні та інші.
Б. Короткотривалі та довготривалі.
В. Імперативні та диспозитивні.
Г. Регулятивні та охоронні.

2. Реальні соціальні блага, з приводу яких виникають, змінюються чи припиняються правовідносини, – це _____.

А. Суб'єкти.
Б. Об'єкти.

В. Юридичний зміст.
Г. Фактичний зміст.

3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.	А. Правосуб'єктність. Б. Правоздатність.
2. Здатність особи своїми діями набувати і реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.	В. Дієздатність. Г. Угодоздатність.
3. Здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин.	Ґ. Деліктоздатність.
4. Здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.	

4. Міра належної (необхідної) поведінки суб'єктів права – це _____.

А. Суб'єктивне право.
Б. Юридичний обов'язок.
В. Деліктоздатність.
Г. Правоздатність.

5. Залежно від характеру правових наслідків, юридичні факти поділяються на:

А. Дії та події.
Б. Прості та складні.
В. Факти одноразової дії та факти безперервної юридичної дії.
Г. Правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі.

6. Установіть відповідність між конкретним юридичним фактом і його кваліфікацією за вольовим критерієм.

1. Знахідка.	А. Злочин.
2. Хуліганство.	Б. Відносна подія.
3. Торнадо.	В. Юридичний акт.
4. Рішення суду.	Г. Поступок. Ґ. Абсолютна подія.

II. Порівняйте поняття.

- Правоздатність – дієздатність.
- Суб'єкти права – суб'єкти правовідносин.
- Дії – події.

III. Завдання для самостійної роботи.

1. Вкажіть, які твердження правильні, а які – ні.

На уроках правознавства Катерина стверджувала, що:

- Правовідносини – це відносини, що виникають в процесі спільної діяльності.
- Суб'єкти правовідносин – це фізичні особи, об'єднання, соціальні спільноти.
- Об'єкти правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага.
- Ознаками правовідносин є соціальні, економічні та культурні.
- Правосуб'єктність – це правоздатність та угодоздатність.
- У структуру змісту правовідносин входять суб'єктивні права і політичні обов'язки.

2. Визначте суб'єкт, об'єкт та юридичний зміст правовідносин.

- Купівля автомобіля.
- Поїздка в громадському транспорті.
- Заняття в платному гуртку.

** Визначте юридичні факти, які стали підставою виникнення вказаних правовідносин.

3. Визначте, які з нижченаведених юридичних фактів є юридичними вчинками, а які – юридичними актами. Свою відповідь обґрунтуйте.

А. Микола та Ірина уклали шлюбний договір.
Б. Олексій створив винахід.
В. Наталія написала роман.
Г. Максим виявив скарб.
Ґ. Суд визнав права власності за Сидоренком на самовільно збудований гараж після того, як йому було надано земельну ділянку під гараж.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Схарактеризуйте ознаки правовідносин.
2. Які якості властиві суб'єктам правовідносин?
3. ** Як ви вважаєте, чому правоздатність і дієздатність розрізняються стосовно громадян, а відносно юридичних осіб та державних органів не розрізняються?
4. Що складає юридичний зміст правовідносин?
5. Що є об'єктом правовідносин?
6. Що входить в зміст поняття «юридичний факт»?
7. Які є види юридичних фактів?

§ 11–12. Правопорядок і правопорушення

Г. Сковорода про правопорядок, правосвідомість та порушення соціальних норм:

- «Неправда гнобить і протидіє, але тим дужче бажання боротися з нею».
- «О солодкий шлях життя, коли совість чиста!»
- «Розум завжди любить до чогось братися, і коли він не матиме хорошого, то звертатиметься до поганого».

1. Поняття суспільного порядку та дисципліни, способи їх забезпечення

Організованість, упорядкованість суспільних відносин характеризує суспільний порядок. Він створюється під впливом соціальних норм, як-то: моралі, звичаїв, релігійних, корпоративних, естетичних норм, а також права.

Норма закону

Суспільний порядок *– це стан урегульованості суспільних відносин, який заснований на реалізації соціальних норм і принципів.*

Дотримання належного порядку громадянами є найважливішим напрямом формування правової держави й добробуту. Подібна мета досягається передусім дисципліною кожного. «Дисципліна» в перекладі з латини означає «навчання», «виховання», «порядок».

Норма закону

Дисципліна *– це точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному та суспільному житті.*

Дисципліна спрямована на впорядкованість і узгодженість суспільних відносин і виступає найважливішим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства та кожної людини. Вона є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства та держави.

Встановлюється дисципліна законами і підзаконними актами, статутами, положеннями та правилами внутрішнього трудового розпорядку, нормами моралі, корпоративними і іншими нормами суспільного співжиття. Забезпечується дисципліна засобами юридичної відповідальності та механізмами державного й громадського контролю.

Види дисципліни

Державна дисципліна
- Неухильне дотримання всіма органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами встановлених державою правил поведінки, а також своєчасне виконання державних завдань

Фінансова дисципліна
- Додержання порядку і правил здійснення фінансово-кредитних операцій, зберігання і раціонального використання коштів та інших матеріальних цінностей

Трудова дисципліна
- Сукупність нормативно-правових приписів, які регулюють обов'язки сторін трудових правовідносин, спрямованих на забезпечення належного процесу праці

Військова дисципліна
- Дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених законодавством та військовими статутами
- Військова дисципліна є важливою умовою боєздатності збройних сил

Навчальна, громадська, партійна, технологічна та інші види дисципліни

Залежно від волі особи, розрізняють наступні *способи забезпечення дисципліни*:
- *свідома* (вільне керування особи своїми вчинками відповідно до вимог соціальних норм);
- *примусова* (спосіб забезпечення відповідності вчинків особи встановленим соціальним нормам заходами примусу).

2. Правопорядок як складова суспільного порядку

Структурним елементом суспільного порядку є правовий порядок (правопорядок) як результат реалізації законності в суспільстві. Перш за все правопорядок – це організованість, стійкість елементів певної системи. Отже, правопорядок ха-

рактеризує ступінь упорядкованості суспільних відносин. Правовий порядок можна розглядати як мету правового регулювання, створення за допомогою права та правових засобів такого порядку і такої урегульованості суспільних відносин, які служать зміцненню існуючого ладу.

Норма закону

Правопорядок *– це одна зі складових суспільного порядку, яка полягає у правовій регламентації суспільних відносин та вимозі додержання чинних правових норм.*

Особливості правопорядку:

- Це порядок, який передбачений нормами права.
- Правопорядок виникає в результаті фактичної реалізації правових норм.
- Створює передумови для здійснення суб'єктивних прав.
- Передбачає неухильне виконання юридичних обов'язків.
- Забезпечується державними і громадськими засобами.
- Вимагає невідворотної юридичної відповідальності за правопорушення.

Правопорядок вміщує в себе не тільки відносини людей у суспільстві, а й організацію політичної влади, яка базується на нормах права, тобто державу. На цю властивість правопорядку звертав увагу ще римський філософ Цицерон, наголошуючи: «Що таке держава, як не загальний правопорядок?»

Правопорядок не самоціль, а соціально й історично обумовлений загальний засіб і форма запровадження свободи, а також справедливості в суспільних відносинах.

3. Поняття і гарантії законності

Законність виражає загальний принцип ставлення суспільства до права в цілому. Правові норми забезпечують встановлення порядку в суспільстві. Відповідно дотримання правових норм створює передумови для встановлення законності.

Норма закону

Законність *– це суворе дотримання законів та інших нормативно-правових актів усіма суб'єктами правовідносин.*

Іншими словами, законність можна визначити як правовий режим, за якого діяльність усіх державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог законодавства.

Для дотримання законності необхідне функціонування двох сторін:

- наявність правових, справедливих, науково обґрунтованих законів *(змістова сторона)*;

- їх виконання, адже лише наявність навіть найдосконаліших законів буде недостатньою *(формальна сторона)*.

Важливе значення в забезпеченні законності мають її *гарантії*. Вимоги законності не втілюються в життя автоматично, стихійно. Щоб правові приписи не залишились на папері, необхідні відповідні умови та організаційні, ідеологічні, політичні, юридичні заходи, які забезпечують реалізацію, тобто гарантії законності.

Норма закону

Гарантії законності *– це об'єктивні умови і суб'єктивні чинники, а також спеціальні засоби, за допомогою яких забезпечується режим законності.*

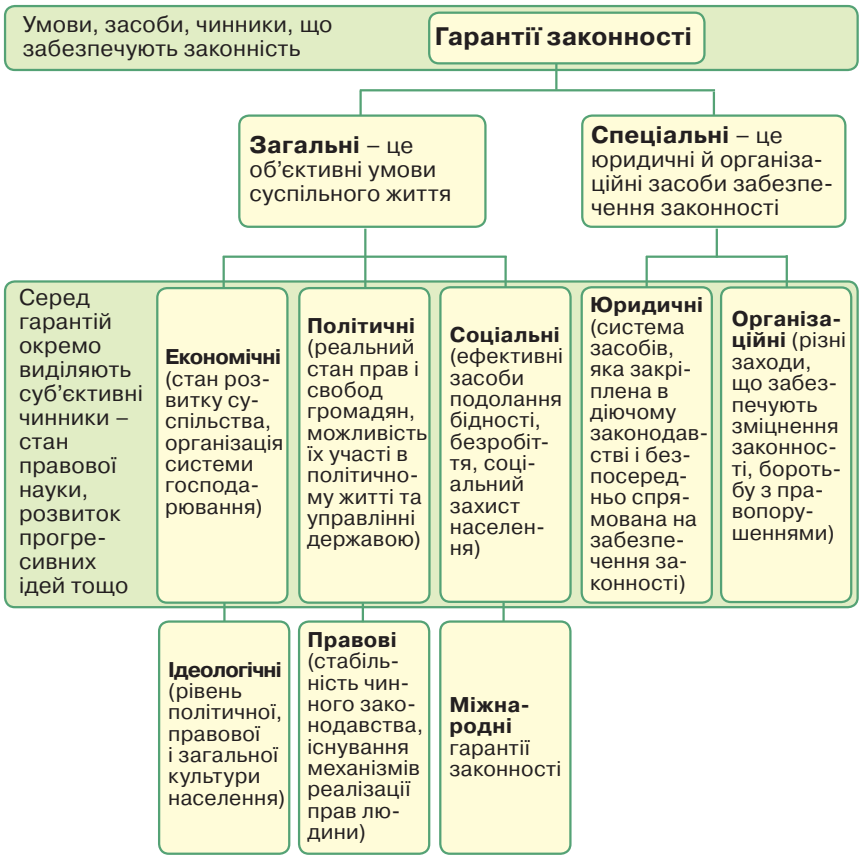

До *юридичних гарантій* належать:

- система чинного законодавства, яка відповідає загальноприйнятим міжнародним стандартам у сфері прав людини та Конституції України;

- діяльність судових органів, які зобов'язані визначити справедливу міру покарання правопорушнику, забезпечити ефективне відновлення порушених прав;
- діяльність правоохоронних і контрольно-наглядових органів, що забезпечують профілактику, припинення і викриття правопорушень.

4. Поняття правосвідомості

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що називається *правосвідомістю.* Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, яка з допомогою системи понять, уявлень, ідей відображає, яким має бути порядок правового регулювання суспільного життя. Вона має спільну природу з правом, а тому *похідна* до існуючих економічних відносин; формується під безпосереднім впливом об'єктивно обумовлених потреб та інтересів суспільства, різних соціальних груп; *динамічно* розвивається під впливом об'єктивних умов і процесів; є *частиною суспільної свідомості* і тому зазнає на собі впливу філософських, ідеологічних і політичних переконань.

Норма закону

Правосвідомість *– вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до права та діяльності, пов'язаної з ним.*

Правосвідомість має складну змістову структуру, яку в загальному вигляді можна представити з точки зору побудови у вигляді двох основних елементів – правової ідеології та правової психології.

Для розуміння поняття правосвідомості доцільно розглянути її різновиди.

Однією з підстав поділу правосвідомості на види є рівень усвідомлення необхідності права, глибина проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві. За цими критеріями правосвідомість поділяється на три рівні:

- *Наукова* – ідеї, поняття, концепції, що виражають теоретичне осмислення права.
- *Професійна* – переконання, традиції, що складаються в юристів на основі юридичної практики.
- *Буденна* – масові уявлення, настрої людей з приводу правових явищ, що виникають під впливом життєвого досвіду.

Наступною підставою поділу правосвідомості на види є її суб'єкти (носії):

- *Суспільна* – виражає ставлення до права всього суспільства.
- *Групова* – відображає ставлення до права соціальних груп (професійних, територіальних, неформальних тощо).
- *Індивідуальна* – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда.

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини демонструє, що свідомість, думка, вольове зусилля дійсно керують поведінкою людей, регулюють їхні дії та вчинки в усіх сферах життєдіяльності.

5. Поняття правопорушення та його склад

Поведінка людей надзвичайно різноманітна. Основним її різновидом є поведінка правомірна, тому що переважна більшість громадян і організацій у сфері права діють саме так. Правопорушення є прямою протилежністю правомірній поведінці. У соціальному розумінні воно суперечить інтересам суспільства.

Норма закону

Правопорушення *– це протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.*

Відсутність хоча б однієї ознаки не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Вони дозволяють відмежувати правопорушення від порушень інших соціальних норм і утворюють поняття «склад правопорушення».

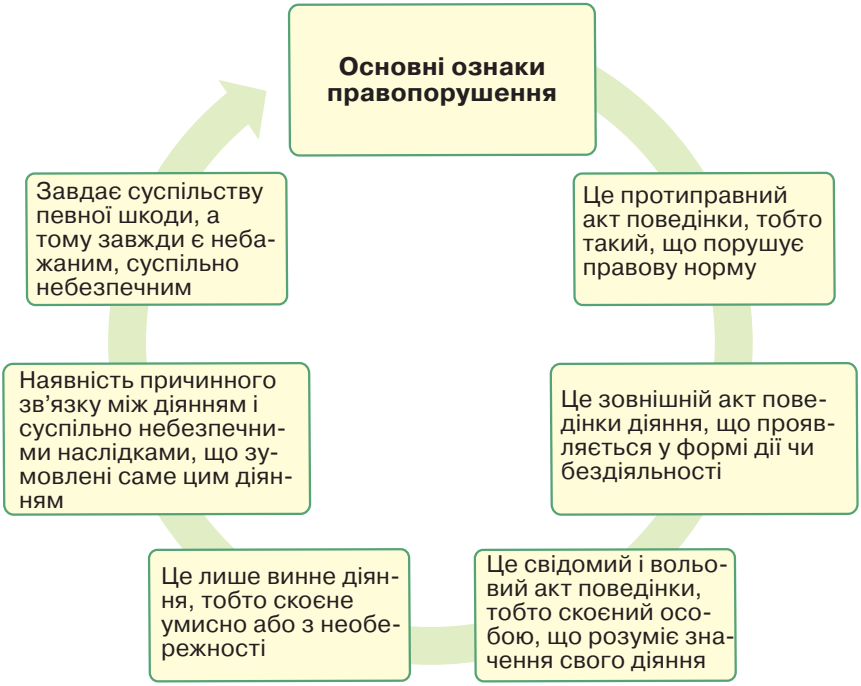

Норма закону

Склад правопорушення *– це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність.*

Об'єктом правопорушення можуть бути тільки суспільні відносини, що охороняються нормами права, а матеріальні предмети і духовні блага можуть виступати як предмет правопорушення.

Розрізняють наступні *види об'єктів правопорушення*:

- *загальний об'єкт правопорушення* – це суспільні відносини, взяті під охорону певною галуззю права;
- *родовий об'єкт* – це певне коло однорідних і взаємопов'язаних відносин, узятих під охорону окремою групою правових норм (наприклад, правопорушення, спрямовані проти права власності в кримінальному праві);
- *безпосередніми об'єктами* є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) і нематеріальних (життя, здоров'я, честь, гідність) благ у різних сферах життя суспільства.

Об'єктивна сторона, як і інші елементи складу правопорушення, чітко закріплена в законі. Наприклад, тілесні ушко-

дження можуть бути тяжкими, менш тяжкими, легкими. Кожне з них утворює самостійний склад злочину, що передбачений Кримінальним кодексом України.

Ознаками об'єктивної сторони правопорушення є:

- дія чи бездіяльність;
- суспільно небезпечні наслідки;
- причинний зв'язок між діяннями і небезпечними наслідками;
- факультативні (додаткові) елементи: місце, час, спосіб, знаряддя, обставини скоєння правопорушення.

Елементи складу правопорушення

У кримінальних, адміністративних та трудових правопорушеннях суб'єктами складу правопорушення виступають індивіди, тобто фізичні особи, які досягли певного віку, і є осудними. *Осудність* – це стан людини, коли вона розуміє характер і значення своїх дій та може керувати ними. Не підлягає відповідальності особа, яка під час вчинення злочину перебувала в стані неосудності. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Обов'язковим елементом суб'єктивної сторони правопорушення є *вина* – психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його шкідливих наслідків.

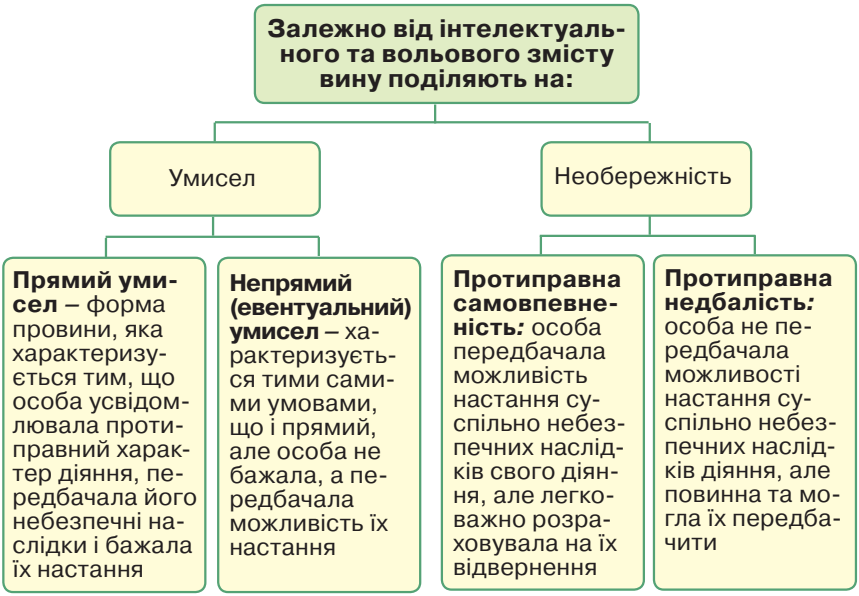

Крім обов'язкового елемента – вини, суб'єктивна сторона має і факультативні елементи:

- *мотив* – усвідомлене прагнення до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність);
- *мета* – уява особи про бажаний результат, до якого вона прагне, скоюючи правопорушення.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив пояснює, чим керується особа, скоюючи правопорушення, то мета показує спрямованість діяння правопорушника, найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

6. Види правопорушень

Норма закону

Види правопорушень *– це класифікаційні групи правопорушень за різними підставами.*

За ступенем суспільної небезпечності та характером санкції, що застосовується до суб'єктів, правопорушення поділяються на *злочини* (суспільно небезпечні, кримінально карані діяння) і *проступки* (вчинки, що є правопорушеннями, передбаченими іншими галузями законодавства).

Злочин – це вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом, тобто протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), яке спричиняє чи може спричинити істотну шкоду охоронюваним державою суспіль-

ним відносинам – державному і суспільному ладу, політичній, економічній та соціальній системам, правопорядку, власності, життю, здоров'ю, правам і свободам особи.

Норма закону

Проступки *– це менш небезпечні, ніж злочин, правопорушення (порушення трудової дисципліни, суспільного порядку, невиконання зобов'язання та інші).*

Проступки поділяються на адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові та ін.

Адміністративний проступок – це вчинене у формі протиправної дії або бездіяльності винними особами правопорушення, яке посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, суспільні відносини у сфері державного управління, виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави (порушення визначених законом санітарних, митних правил перетинання кордону, торгівлі, вуличного руху, несплата податків та ін.) та за яке закон передбачає адміністративну відповідальність.

Цивільно-правове правопорушення має місце у сфері майнових і особистих немайнових відносин між суб'єктами цивільного права (фізичними і юридичними особами), об'єкт якого являє собою матеріальну (майнову) або духовну (особисту немайнову) цінність.

Дисциплінарні проступки – суспільно шкідливі протиправні вчинки фізичних осіб, які завдають шкоди внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій, навчальних закладів шляхом порушення норм, що встановлюють правила трудової, службової, навчальної, військової та інших дисциплін, і, як наслідок, тягнуть за собою застосування дисциплінарних стягнень (покарань).

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризується як точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному та суспільному житті?

А. Суспільний порядок.
Б. Дисципліна.
В. Законність.
Г. Правомірна поведінка.

2. Які з перерахованих положень належать до спеціальних засобів гарантій законності?

А. Економічні.
Б. Політичні.
В. Організаційні.
Г. Ідеологічні.

3. Сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, що домінують у суспільстві та проявляються у суспільній думці, – це _____.

А. Правосвідомість.
Б. Правова культура.
В. Правова ідеологія.
Г. Правова психологія.

4. Який елемент не відноситься до складу правопорушення?

А. Зміст правопорушення.
Б. Об'єкт правопорушення.
В. Суб'єкт правопорушення.
Г. Суб'єктивна сторона правопорушення.

5. Установіть відповідність між характеристикою і формою вини.

1. Особа під час скоєння забороненого законом діяння усвідомлювала його протиправний характер, не бажала, але передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків.	А. Прямий умисел. Б. Непрямий умисел. В. Протиправна самовпевненість. Г. Протиправна недбалість.

2. Особа не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була та могла їх передбачити.
3. Особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.
4. Особа усвідомлювала протиправний характер свого діяння, передбачала його небезпечні наслідки і бажала їх настання.

6. Яке правопорушення не відноситься до проступків?

А. Адміністративне.
Б. Кримінальне.
В. Дисциплінарне.
Г. Цивільно-правове.

II. Порівняйте поняття.

- Правова ідеологія – правова психологія.
- Умисел – необережність.
- Злочин – проступок.

III. Прочитайте поданий нижче текст. Визначте, які твердження правильні, а які – ні.

На уроках правознавства Роман стверджував:

- Дисципліна – це відповідний порядок поведінки людей, який відповідає нормам і моделям, що склалися в суспільстві, а також вимогам тієї чи іншої організації.
- Гарантії законності – це принципи, які лежать в основі забезпечення правопорядку.
- Існують такі види правосвідомості, як особистісна, масова, суспільна, жіноча, чоловіча, наукова, професійна, побутова.
- Правомірна поведінка – це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка осіб.
- До складу правопорушення входять об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона.
- Формами вини є умисел і необережність.

IV. Розв'яжіть ситуації.

А. Під час перерви учні 10-го класу вийшли на шкільне подвір'я і почали грати в сніжки. Один із школярів, вирішивши продемонструвати свою силу, почав кидати сніжки на дах школи. Одна із сніжок потрапила у вікно, в результаті чого було розбито скло і його уламком поранено школярку 3-го класу.

Чи можна вважати це правопорушенням? Доведіть.

Б. Десятикласники Микола і Петро вирішили здійснити взаємовигідний обмін. За два диски Миколи з записами сучасних фільмів Петро віддавав комп'ютерний ігровий компакт-диск. Вдома Петро раптом виявив, що на дисках нічого не записано.

Чи було Миколою здійснено правопорушення? Доведіть.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що таке суспільний порядок і якими нормами він визначений?
2. **Якими гарантіями забезпечується законність?
3. Що таке правосвідомість?
4. Які види правосвідомості розрізняють?
5. Що таке правопорушення?
6. Які елементи входять до складу правопорушення?
7. Розкрийте зміст форм вини.
8. Схарактеризуйте види правопорушень.

§ 13. Юридична відповідальність

Г. Сковорода про необхідність відповідальності:

• «Не досить, щоб сяяло світло денного сонця, коли світло голови твоєї затьмарене».

Проблемне питання

• Яку мету має юридична відповідальність?

1. Поняття і види відповідальності

Людина формується і розвивається в суспільстві і тому пов'язана певними правилами співжиття, які встановлюються, підтримуються і охороняються самим суспільством, державою та її органами. Крім того, існує і відповідальність за їх невиконання або недотримання.

Відповідальність існує як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в розвитку суспільного прогресу, своєї особистої участі в справах держави. Відповідальність у цьому сенсі є своєрідним моральним та політичним регулятором поведінки людей.

Норма закону

Відповідальність *– це обов'язок особи зазнати негативних наслідків за вчинки, які не відповідають встановленим суспільством соціальним нормам.*

Основні види соціальної відповідальності:

- *Моральна відповідальність* полягає в осуді суспільством вчинку особи, що не відповідає поняттям добра і зла, чесності і справедливості.
- *Політична відповідальність* – необхідність суб'єкта політичних відносин відповідати за свої рішення перед організацією, що наділила його владними повноваженнями.
- *Юридична відповідальність.*

Юридична відповідальність є особливим різновидом соціальної. Саме її належність до соціальних категорій визначає наявність у юридичної відповідальності всіх ознак соціальної, адже вона здійснюється в суспільстві, забезпечує суспільний порядок, гарантує захист суспільних інтересів та передбачає наявність суспільних суб'єктів. Однак самостійний характер юридичної відповідальності зумовлює існування і особливих рис, які визначають своєрідність цієї категорії та надають можливість віднести її до правових понять.

2. Поняття, ознаки і підстави юридичної відповідальності. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Норма закону

Юридична відповідальність *– це специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати несприятливих наслідків за скоєне правопорушення.*

Юридична відповідальність визначається такими ознаками:

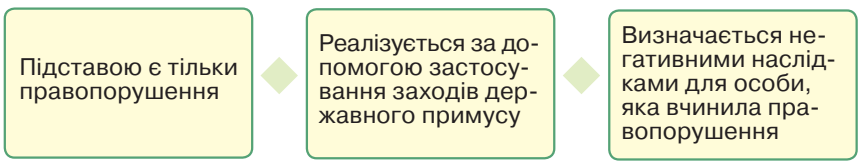

Підставами притягнення до юридичної відповідальності є:

- наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення;
- юридичний факт – вчинення самого правопорушення;
- наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

Невідворотність відповідальності як один із принципів законності держави не означає, що особа за кожне правопорушення обов'язково повинна нести юридичну відповідальність.

Законодавець передбачає підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Так, кримінальне законодавство передбачає наступні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності:

- *у зв'язку з дійовим каяттям* – тобто особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду;
- *у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та відшкодуванням* завданих особою, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, збитків або усуненням заподіяної шкоди;
- *у зв'язку з передачею на поруки* – особу, яка вперше вчинила злочин та щиро покаялася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку;
- *у зв'язку із зміною обстановки* – особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною;
- *у зв'язку із закінченням строків давності* – особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до набрання вироком законної сили минули відповідні встановлені кримінальним кодексом строки.

Підстави звільнення від адміністративної відповідальності:

- давність притягнення до адміністративної відповідальності;
- передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, громадської організації чи трудового колективу;
- обмеження усним зауваженням при вчиненні незначного адміністративного правопорушення.

При звільненні від дисциплінарної відповідальності власник може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про правопорушення на розгляд трудового колективу або його органу.

Система законодавства передбачає обставини, які виключають юридичну відповідальність за нанесену шкоду і зовнішнє начебто протиправне діяння. Обставини звільнення від юри-

дичної відповідальності передбачаються в трудовому, адміністративному, кримінальному та інших галузях законодавства.

Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Необхідна оборона	• Дії, що мають ознаки правопорушення, але вчинені з метою захисту від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання • Не можна допускати перевищення меж необхідної оборони
Крайня необхідність	• Дії, що мають ознаки правопорушення, але вчинені з метою усунення серйозної небезпеки, що безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам, за умов, що цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і заподіяна шкода була значно меншою, ніж відвернена
Казус	• Випадкова дія, що має зовнішні ознаки правопорушення, у якій відсутній елемент вини, і ця дія, як правило, не тягне за собою юридичну відповідальність
Непереборна сила	• Це нездоланна сила чи непередбачувана подія, яку не можна усунути чи уникнути, тому що вона незалежна від волі людей
Неосудність	• Психічний стан особи, за якого вона під час вчинення правопорушення не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки
Інші обставини	• Уявна оборона • Затримання особи, що вчинила злочин • Фізичний або психічний примус • Виконання наказу або розпорядження, інші обставини

3. Види юридичної відповідальності

Існування різних видів правопорушень передбачає й поділ юридичної відповідальності на самостійні види. Існують різні підстави для такого поділу.

Залежно від органів, що накладають юридичну відповідальність, її поділяють на таку, що покладається:

- органами державної влади;
- виконавчо-розпорядчими органами;
- судовими та іншими юрисдикційними органами.

Поширеною є класифікація юридичної відповідальності залежно від галузі правової норми, що порушена:

- *дисциплінарна відповідальність* – це такий різновид юридичної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни із застосуванням до нього дисциплінарних стягнень;
- *матеріальна відповідальність* – це такий різновид юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків;
- *адміністративна відповідальність* – вид юридичної відповідальності фізичних (юридичних) осіб, яка настає за вчинення адміністративного правопорушення і створює для цих осіб (колективів) несприятливі наслідки майнового чи морального характеру;
- *цивільно-правова відповідальність* – це такий вид юридичної відповідальності, який пов'язаний з накладенням цивільно-правових стягнень (пені, штрафу і відшкодування збитків) на фізичну та юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань або заподіяння позадоговірної шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав (честь, гідність, ділова репутація особи тощо);
- *кримінальна відповідальність* – це такий вид відповідальності, що полягає у застосуванні до винної у злочині фізичної особи видів кримінального покарання;
- *конституційна відповідальність* – це порівняно новий вид юридичної відповідальності, яка виникла на підставі норм Конституції України (імпічмент президента, відставка уряду). Особливістю конституційної відповідальності є те, що вона може застосовуватися за умов, коли норми права не порушувалися. У цих випадках відповідальність пов'язується з тими діями, що розцінюються, як негативні в політичному плані.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Який вид відповідальності полягає в осуді суспільством вчинків особи, що не відповідають загальноприйнятим уявленням про добро і зло?

А. Моральна.

Б. Політична.
В. Економічна.
Г. Юридична.

2. Який вид відповідальності не відноситься до юридичної?

А. Кримінальна.
Б. Дисциплінарна.
В. Конституційна.
Г. Політична.

3. Що не є обставиною юридичної відповідальності?

А. Казус.
Б. Джерело підвищеної небезпеки.
В. Непереборна сила.
Г. Крайня необхідність.

II. Порівняйте поняття.

- Правопорушення – юридична відповідальність.
- **Матеріальна – майнова юридична відповідальність.

III. Прочитайте подані твердження. Вкажіть, які твердження правильні, а які – ні.

На уроці правознавства Володимир стверджував:

- Підстави юридичної відповідальності є фактичні, політичні та економічні.
- Юридична відповідальність не існує за наявності всіх обставин, що виключають юридичну відповідальність.
- Класифікації юридичної відповідальності в основному проводяться залежно від того, до якої галузі права відносяться норми, які передбачають юридичну відповідальність, і залежно від органів, які накладають юридичну відповідальність.

IV. Розв'яжіть ситуацію.

Десятикласниця Настя Поліглот, поспішаючи на урок англійської, перейшла вулицю в двадцяти метрах від пішохідного переходу. Намагаючись об'їхати школярку, водій автомобіля змушений був різко звернути на узбіччя. В результаті відбувся наїзд на газетний кіоск. Автомобіль і кіоск було пошкоджено.

Дайте правовий аналіз дій Насті Поліглот. Чи можуть її притягти до юридичної відповідальності? Якщо так, то до якого виду юридичної відповідальності її буде притягнуто?

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що таке відповідальність?

2. Які існують види відповідальності?
3. Які ви знаєте підстави юридичної відповідальності?
4. Схарактеризуйте ознаки юридичної відповідальності.
5. Назвіть обставини, що викликають юридичну відповідальність.
6. Дайте характеристику видів юридичної відповідальності.

Завдання для узагальнення за темою

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що таке соціальні норми? Назвіть їх види.
2. Які норми і чому займають особливе місце серед соціальних норм?
3. Що означає поняття «право» та які його ознаки?
4. Що таке джерело права? Що таке форма права?
5. Назвіть види джерел права.
6. Що означає поняття «правові акти»? Наведіть приклади правових актів.
7. Поясніть поняття «верховенство права».
8. Що таке систематизація правових актів і які її види існують?
9. Що означає поняття «система права»?
10. З яких елементів складається структура правової норми?
11. Що означає поняття «правова система» і які правові системи ви знаєте?
12. До якої правової системи належить Україна?
13. Що означає поняття «правосуб'єктність осіб»?
14. Які елементи включає поняття «правовідносини»?
15. Що означає поняття «юридичний факт»? Які ви знаєте види юридичних фактів?
16. Що таке суспільний порядок?
17. Що таке правопорядок і чим він забезпечується?
18. Що таке правосвідомість і з яких елементів вона складається?
19. Які види правосвідомості вам відомі?
20. Що таке правопорушення і які ознаки воно має?
21. Які елементи входять до складу правопорушення?
22. Що таке законність і якими гарантіями вона забезпечується?
23. Які форми вини вам відомі?
24. Що таке казус?
25. За якими ознаками класифікують правопорушення на види?
26. Що таке злочин?
27. Що таке проступок і які його види ви знаєте?
28. Що таке юридична відповідальність? Назвіть її ознаки.

29. Які наслідки виключають настання юридичної відповідальності?
30. Назвіть підстави юридичної відповідальності.

Завдання для контролю знань

І ВАРІАНТ

І рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Назвіть, для яких норм характерні загальнообов'язковість і формальна визначеність.

А. Моралі.
Б. Права.
В. Звичаїв.
Г. Релігійних норм.

2. Які основні елементи норми права?

А. Загальна і особлива.
Б. Гіпотеза, диспозиція і санкція.
В. Правило та виняток.
Г. Теза, аргумент, висновок.

3. Установіть відповідність між видом юридичної відповідальності і діянням.

1. Кримінальна відповідальність.	А. Невиконання договору.
2. Адміністративна відповідальність.	Б. Крадіжка.
3. Цивільно-правова відповідальність.	В. Прогул.
4. Дисциплінарна відповідальність.	Г. Розпивання спиртних напоїв у громадських місцях.
	Ґ. Невиконання партійного доручення.

4. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Частина правової норми, в якій зафіксовані умови, обставини, з настанням яких здійснюється диспозиція.	А. Дисципліна.
	Б. Необережність.
	В. Гіпотеза.
	Г. Інститут права.

2. Точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених соціальними нормами правил поведінки.
3. Різновид юридичних фактів, які виникають незалежно від волі суб'єктів правовідносин.
4. Одна із форм вини.
5. Система юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права.

5. Доповніть твердження.

_____ – здатність особи мати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки відповідно до норм права.

Внутрішня будова права, в якій виражається єдність та диференціація його норм, – це _____.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

Під час контрольної роботи з правознавства Олексій написав:

«Людське суспільство з часу виникнення до створення держави виробило соціальні норми – звичаї, традиції, релігійні, моральні, корпоративні норми – для регулювання суспільних відносин.

Створення держав зумовило встановлення нових соціальних норм – норм права, основним джерелом (формою) виникнення яких на першому етапі був правовий прецедент. За допомогою норм права в країні визначається певний суспільний порядок. Традиційно у світовій практиці норми права поділяються на публічні та особисті. Реалізація ж норм права може здійснюватися в формі використання, виконання, доповнення та застосування. Норми права регулюють певний аспект суспільних відносин, визначаючи свободи і обов'язки їх учасників».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Правова норма – стаття правової норми.
- Правовий прецедент – нормативно-правовий акт.

IV рівень (3 бали)

Визначте правовідносини в тексті та розкрийте їх склад. Схарактеризуйте підстави виникнення цих правовідносин.

«Сьогодні у Михайла день народження. Його привітали батьки, дідусь з бабусею, сестра, друзі. Найближчий друг Костя подарував збірку фільмів Інгмара Бергмана для його колекції світової класики кіно. Михайло дуже зрадів подарунку».

II ВАРІАНТ

I рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Склад правопорушення – це _____.

А. Статті Кримінального кодексу України.

Б. Юридичні акти та юридичні поступки.

В. Об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони правопорушення.
Г. Наміри та дії правопорушника.

2. До якої групи можна віднести указ про відзначення громадянина України державною нагородою?

А. Нормативно-правовий акт управління.
Б. Індивідуально-правовий акт управління.
В. Змішано-правовий акт управління.
Г. Загально-правовий акт управління.

3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Делікт.	А. Точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених соціальними нормами правил поведінки.
2. Систематизація законодавства.	Б. Санкціоноване і забезпечуване державою правило поведінки, що склалося в результаті тривалого повторення людьми дій.
3. Правовий звичай.	В. Будь-яке правопорушення.
4. Дисципліна.	Г. Режим упорядкованості, організованості суспільних відносин, що існує в державі за умови належного дотримання законності.
	Ґ. Засіб реформування, впорядкування законодавства, зведення його до певної внутрішньо узгодженої системи.

4. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Інститут права.	А. Обов'язковість виконання закону, обмежена певним часом, простором і колом осіб, на які він поширюється.
2. Протиправна поведінка.	Б. Неможливість для особи власними діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки.
3. Правоздатність.	В. Система юридичних норм, що регулює певну групу однорідних відносин у рамках галузі права.
4. Чинність закону.	Г. Закріплена у законодавстві й забезпечена державою можли-

вість суб'єкта мати права і обов'язки.

Ґ. Різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норм, зловживання.

5. Доповніть твердження.

_____ – це сукупність норм права, які складають відособлену частину системи права; регулюють якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом правового регулювання.

Різновид юридичних фактів, який виникає незалежно від волі суб'єктів правовідносин, – це _____.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

Під час контрольної роботи з правознавства Сергій написав наступне:

«Держава для регулювання відносин між людьми встановлює соціальні норми – правові та моральні, підтримання яких покладається на громадські органи. Правовим нормам властиві такі ознаки, як нормативність, формальна визначеність, індивідуальність, системність, відповідність ідеалам справедливості і свободи.

Об'єктивно зумовленою внутрішньою організацією права є система права. Вона (система права) залежить від волі законодавця. Норми права знаходять своє закріплення в законах та інших нормативно-правових актах. Уся система чинних взаємодіючих нормативно-правових актів утворює систему правознавства. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Правопорядок – громадський порядок.
- Система права – система законодавства.

IV рівень (3 бали)

Визначте об'єкти, суб'єкти та юридичний зміст правовідносин. Визначте юридичні факти, які стали підставою виникнення правовідносин.

А. Купівля автомобіля.

Б. Поїздка в громадському транспорті.

В. Заняття в платній спортивній секції.

Частина третя

ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 14. Конституційне право

Філософ та правознавець XIX – початку XX ст. Б. Кістяківський:

• «Сучасна держава заснована на компромісі, і конституція кожної окремої держави є компромісом, що примирює різні погляди найбільш впливових соціальних груп у конкретній державі».

Проблемне питання

- Коли була прийнята сучасна Конституція України?
- Що ви знаєте про зміни до Основного Закону України, які були прийняті 8 грудня 2004 р.?
- Чи можна назвати ці зміни політичним компромісом?

1. Загальна характеристика конституційного права

Норма закону

Конституційне право України *– це провідна галузь національного права, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини народовладдя, встановлюючи організацію публічної влади та гарантії основних прав і свобод людини і громадянина.*

Предметом конституційного права є особливе коло суспільних відносин, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства у зв'язку з організацією та здійсненням публічної влади. При цьому традиційно вирізняють дві взаємопов'язані групи відносин:

- відносини між людиною, громадянином та державою, іншими інститутами публічної влади;
- відносини, що визначають устрій держави і організацію державної влади.

Методом конституційно-правового регулювання є сукупність способів і засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини. У конституційній державі можуть застосовуватися виключно правові методи впливу. Зокрема, у конституційно-правовому регулюванні використовуються такі методи, як установлення прав учасників суспільних відносин, покладання обов'язків і відповідальності, дозвіл або заборона на здійснення тих чи інших дій тощо.

Конкретні методи визначаються характером припису конституційних норм.

Назва методу конституційно-правового регулювання	Характеристика методу	Приклад з Конституції України
Уповноважуючі норми конституційного права містять метод установлення	Закріплюють повноваження відповідних суб'єктів	Ст. 98. Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата
Метод зобов'язання	Обов'язок суб'єктів визначати свою поведінку відповідно до встановленого припису	Ст. 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей
Метод дозволяння	Дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд	Ст. 87. Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України
Метод заборони	Суб'єктам конституційного права забороняються відповідні дії	Ч. 3. ст. 15. Цензура заборонена. Ч. 6. ст. 17. На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом

Галузь конституційного права характеризується *єдністю* і *взаємодією елементів* системи, до яких належать конституційно-правові норми та конституційно-правові інститути.

Конституційно-правові норми мають загальні риси, притаманні всім видам правових норм, водночас їм властиві й деякі специфічні риси. Так, *конституційно-правові норми мають*:

- Особливий зміст (регулюють особливе коло відносин)
- Установчий характер *приписів* (визначають основи побудови правової системи та державного механізму)
- Є основоположним джерелом (Конституція України)
- Особливості структури (переважна більшість норм не містить санкцій)
- Особливе коло суб'єктів (народ, держава тощо)
- Загальнорегулятивний характер (це – норми-принципи, норми-дефініції, норми-програми тощо)

Конституційно-правовий інститут – це відносно самостійний відокремлений комплекс конституційно-правових норм, що регулюють у межах галузі певну сферу або групу однорідних суспільних відносин.

Загальні конституційно-правові інститути мають комплексний характер і регулюють великі сфери суспільних відносин. До них належать:

- загальні засади конституційного ладу України;
- основи правого статусу людини і громадянина;
- пряме волевиявлення (вибори, референдум);
- конституційна система органів державної влади;
- територіальний устрій України;
- конституційно-правові основи місцевого самоврядування тощо.

Норми конституційного права знаходять відображення в різних зовнішніх формах, які іменуються *джерелами конституційного права*. У сучасній науці вирізняють дві основні сфери джерел конституційного права: природне право і позитивне право.

Природне право відображає загальнолюдські уявлення про свободу, справедливість, невідчужуваність прав людини. Воно

виступає критерієм демократизму всієї правової системи України. У Конституції України закріплено всі найважливіші природні права (право на життя, на недоторканність особи, честь і гідність тощо). Це свідчить про те, що приписи природного права набувають чіткої правової оболонки і позитивне право значною мірою зливається з природним правом.

Джерела *позитивного конституційного права* України систематизуються за їхньою юридичною силою. До них належать:

- Конституція України – основне джерело національного права України.
- Закони України, міжнародні договори України, інші нормативні акти Верховної Ради України.
- Нормативні постанови Кабінету Міністрів України.
- Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК і Ради Міністрів АРК.
- Статути територіальних громад, інші акти органів місцевого самоврядування, акти місцевих референдумів.

Окремої уваги заслуговує питання щодо можливості віднесення до кола джерел конституційного права рішень Конституційного Суду України, які, з одного боку, мають ненормативний характер, а з іншого – є обов'язковими до виконання на території України.

Конституційно-правові відносини характеризуються рисами як спільними для всіх правовідносин, так і специфічними, притаманними лише цьому виду правовідносин. Так, конституційно-правові відносини мають єдину для всіх правовідносин структуру – об'єкт, суб'єкт і зміст, а їхня специфіка пов'язана з:

- їхнім змістом – вони виникають в особливій сфері суспільних відносин, що пов'язані зі здійсненням публічної влади та реалізацією прав і свобод людини;
- особливостями об'єкта, суб'єкта та характером юридичних зв'язків між суб'єктами цих відносин.

Об'єкти конституційно-правових відносин – це явища, матеріальна чи нематеріальна реальність, з приводу яких виникають правовідносини. Конституція України відносить до об'єктів народний і державний суверенітет, державну територію, державну символіку, політичну і ідеологічну багатоманітність, землю, державний бюджет тощо.

Суб'єкти конституційно-правових правовідносин – це особи, спільноти людей, органи, організації, які згідно з приписами конституційно-правових норм є носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Суб'єктами конституційного права зазначені особи можуть стати лише за умови їхньої правосуб'єктності.

Зміст конституційно-правових відносин характеризується складною структурою. Вирізняють *юридичний* (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) і *матеріальний* (фактична поведінка суб'єктів) зміст. При цьому в конкретних конституційно-правових відносинах суб'єктивне право учасників – це їхня гарантована конституційно-правовою нормою можливість вільно діяти в певних, визначених нормою межах, а юридичний обов'язок – це установлена конституційно-правовою нормою вимога діяти певним, чітко визначеним чином або утриматися від здійснення певних дій.

2. Передумови прийняття і загальна характеристика Конституції України

Для допитливих (з історії поняття)

Термін «конституція» у різні часи використовувався у відмінних значеннях. Вважається, що слово constitution як нормативно-правовий термін уперше вживалося в актах Стародавнього Риму (вони починалися зі словосполучення «Rem Publicus Constituere...», що означає – «Римський народ установлює...» (у цьому випадку «Римський народ» – як офіційна назва держави).

З історії стародавнього світу залишилося багато прикладів уживання терміна «конституція» (давньогрецький аналог – «політія») для позначення нормативно-правових актів важливого державного значення. Зокрема, до наших днів дійшла «Афінська політія» (відомо, що в бібліотеці Арістотеля зберігалося більше 150 політій грецьких міст-держав). У Давньому Римі конституціями називали окремі розпорядчі акти римських імператорів. У середньовічній Європі конституціями були акти, у яких закріплювалися привілеї та вільності феодалів (наприклад, Велика хартія вільностей 1215 р. в Англії).

Утім, ні в античному світі, ні в Середні віки конституції в її сучасному розумінні не існувало.

«Батьком» нормативно-правового терміна «конституція» в його сучасному значенні був французький мислитель Шарль Луї де Монтеск'є, який використовував його для характеристики державного ладу тогочасної Великої Британії.

Норма закону

Конституція *– Основний Закон держави, що приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини.*

За більш як 300-річну історію було створено велику кількість конституцій. З метою вивчення особливостей форми, змісту, порядку прийняття тощо їх зазвичай класифікують за такими критеріями:

За формою (структурою)

Писані (єдиний нормативний акт). Т. Пейн: «Конституції немає, якщо її не можна покласти в кишеню»

Неписані (складаються з декількох джерел, кількість яких не визначена, серед них можуть бути як писані – акти парламенту, так і неписані – конституційні звичаї)

За терміном дії

Постійні (не передбачають певного терміну дії, але це не означає неможливості їх зміни або скасування)

Тимчасові (приймаються на обмежений строк або до настання певних подій)

За способом прийняття

Октройовані (розроблені без участі представницького органу та даровані народу монархом)

Народні (прийняті представницьким органом або шляхом референдуму)

За порядком внесення змін, поправок і доповнень

Гнучкі (змінюються в такому самому порядку, як і звичайні закони)

Жорсткі (змінюються в особливому порядку з дотриманням ускладненої процедури)

Крім того, конституції розрізняють за формою правління (монархічні і республіканські), залежно від державно-політичного режиму (демократичні, авторитарні і тоталітарні), за формою державного устрою (федеративні та унітарні).

Конституціоналізм в Україні має давні традиції, а час його зародження пов'язується з Гетьманською державою (середина XVII – друга половина XVIII ст).

Сучасний конституційний процес розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина.

На час проголошення незалежності України діяла Конституція УРСР 1978 р. Стрімкий розвиток суспільних і політичних відносин в Україні вимагав не просто внести зміни і доповнення в Конституцію 1978 р., а докорінно змінити або прийняти новий Основний Закон України.

Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 р. до 26 жовтня 1993 р. Розпочалася робота з підготовки проекту нової Конституції України. Хронологічно вона здійснювалася таким чином:

- 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада Української РСР утворила *Конституційну комісію.*
- Комісія розробила *Концепцію нової Конституції України*. Цей документ Верховна Рада ухвалила 19 червня 1991 р.
- На основі Концепції Комісія підготувала *проект нової Конституції України* (жовтень 1993 р.). Паралельно до чинної на той час Конституції УРСР вносилися зміни з метою привести її у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності України.

Але через загострення політичної ситуації, що полягала в протистоянні різних гілок влади, після жовтня 1993 р. конституційний процес був фактично перерваний.

Другий етап почався після завершення дострокових парламентських і президентських виборів (від 10 листопада 1994 р.). Завершився другий етап 8 червня 1995 р. укладенням Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою про організацію державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України.

Третій етап почався 8 червня 1995 р. і закінчився прийняттям ***28 червня 1996 р.*** Конституції України (складається з преамбули та п'ятнадцяти розділів).

Четвертий (новітній) етап сучасного конституційного процесу в Україні розпочався після прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. і триває дотепер. До цього етапу віднесемо й прийняття Закону № 2222-IV від 08.12.2004, що вніс зміни до положень сучасної Конституції України.

Назвемо специфічні *риси* (властивості), що відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів:

- Конституція як Основний Закон є *головним джерелом національного права*, ядром усієї правової системи, юридичною базою чинного законодавства.
- Конституція України характеризується *юридичним верховенством*, що означає її пріоритетне становище в системі національного законодавства України, має вищу юридичну силу щодо всіх інших правових актів.
- Важливою юридичною властивістю Конституції України є її *стабільність*, яка забезпечується особливим, складним порядком внесення до неї змін і доповнень. Так, розділ XIII Конституції встановлює досить складну процедуру зміни Конституції України, яка пов'язана з тим, що, по-перше, вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають

скасування чи обмеження прав чи свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України; по-друге, Конституція України взагалі не може бути змінена з настанням певних обставин – в умовах воєнного чи надзвичайного стану; по-третє, деякі положення Конституції України можуть бути змінені лише всеукраїнським референдумом.

- До юридичних властивостей Конституції України можна віднести *пряму дію її норм*, що згідно з ч. 3 ст. 8 Конституції України означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.
- Юридичною властивістю Конституції України є *особливий правовий захист*, який має на меті забезпечення дотримання конституційних положень.

Зважаючи на відомі нам класифікації, Конституція України є:

- за формою *писаною*, оскільки являє собою єдиний нормативний акт;
- за терміном дії *постійною*;
- за способом прийняття *народною*, оскільки була прийнята представницьким органом – Верховною Радою України;
- за порядком внесення змін та доповнень *жорсткою*, що підтверджують статті розділу XIII Конституції України.

3. Основні етапи розвитку української державності

Процес виникнення і розвитку державності на території України має давню історію. Більшість істориків вважають, що відлік потрібно вести починаючи від давніх слов'ян, а не раніше – з кіммерійців, які проживали на території нинішньої України, та створили потужну державну структуру.

Державні утворення східних слов'ян (IV–IX ст.). Єдиним джерелом права цього періоду було так зване звичаєве право.

Київська Русь (IX–XII ст.). Створення держави потребувало правового регулювання суспільних відносин. Феодальне право Русі виникло на основі звичаєвого права. Перше юридичне зведення згадується в руcько-візантійських договорах 911 і 944 рр. – «Устав і закон руський».

У роки князювання Володимира Великого з'явився новий закон, так званий «Устав земляний». Правові устави IX–X ст. увійшли до «Руської правди», найдавнішу частину якої склала «Правда Ярослава», видана ним у Новгороді в 1016 р.

Подальший розвиток давньоруського законодавства пов'язаний з діяльністю синів Ярослава Мудрого. У 1072 р. Ізяслав, Святослав, Всеволод затвердили у Вишгороді «Правду Ярославичів».

Нову кодифікацію правових норм здійснив Володимир Мономах. «Устав» Мономаха було затверджено на раді в селі Берестове в 1113 р.

У XIV–XVI ст. українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського. Важливими правовими пам'ятками цього періоду були Литовські статути 1529 та 1566 рр. Ці документи включили в себе елементи звичаєвого права і положення «Руської правди». Третій Литовський статут 1588 р. було прийнято вже після створення Речі Посполитої. Він став класичним кодексом феодального права.

Українські землі у складі Речі Посполитої (1569–1648). У 1641 р. Литовський статут 1588 р. було надрукувано в місті Вільно. Тоді вперше було створено єдиний для Речі Посполитої кодекс – «Посполите право».

Велике значення для українських міст мало магдебурзьке право. Воно звільняло міста від правління й суду феодалів та надавало місцеве самоврядування.

За часів Богдана Хмельницького під час визвольної війни було підписано Зборівський (1649) та Білоцерківський (1651) договори, що підтвердили існування Гетьманщини.

Гетьманщина (1654–1764). Найбільш відома пам'ятка української правової думки XVII ст. – це Березневі статті 1654 р. Цей документ надавав Гетьманщині самостійність у діяльності адміністрації й судочинства, у зносинах з іншими державами, зборі податків та інших питаннях державного життя. Наступні документи, що приймалися гетьманами, поступово звели нанівець державну автономію.

Важливим документом цієї епохи є Конституція П. Орлика – «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорізького», що був прийнятий 1710 р. З точки зору правничої думки він був дуже прогресивним, але не отримав втілення за відсутності території, оскільки П. Орлик був гетьманом у вигнанні.

Україна у складі двох імперій (кінець XVIII – початок XX ст.). Оскільки в цей період українські землі не мали своєї державності, то важко назвати правові документи, що сприяли державотворенню. Але деякі винятки існують. Наприклад, таємні організації декабристів («Правила», «Конституція», «Руська правда»), а пізніше Кирило-Мефодіївське товариство («Статути Слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія», «Книга буття українського народу») намагалися створити подібні проекти.

Україна в 1917–1920 рр. Серед документів Центральної Ради заслуговують на увагу чотири Універсали, що стали віхами

на шляху розбудови української державності. IV Універсалом 9 січня 1918 р. проголошувалась незалежність УНР.

Радянська Україна. За цей час було прийнято чотири Конституції – Конституція Радянської України 1919 р., Конституція УСРР 1929 р., Конституції УРСР 1937, 1978 рр.

У 1991 р. Україна проголошена незалежною державою.

4. Політико-правове закріплення суверенітету України

Необхідною передумовою конституційного ладу в будь-якій державі є її суверенність.

Для допитливих (з історії поняття)

Основи теорії державного суверенітету були закладені французьким вченим Жаном Боденом ще в XVI ст. Так, у своїй праці «Шість книг про республіку» він характеризував суверенітет як абсолютну, ніким і нічим не обмежену верховну владу суверена (держави) над своїми громадянами. Згідно з Жаном Боденом, єдиним сувереном, носієм влади може бути лише монарх, який уповноважений Богом здійснювати правління.

Звичайно, сучасні погляди на політико-правову природу державного суверенітету відрізняються від поглядів Ж. Бодена.

Наукова думка залежно від носія влади розрізняє три види суверенітету: *державний*, *народний* і *національний*. Державний суверенітет є визначальною якістю держави. Україні притаманні ознаки, що характеризують її як суверенну державу:

- Верховенство державної влади.
- Єдність і неподільність державної влади.
- Повнота влади держави на її території.
- Незалежність і самостійність.
- Рівноправність у міжнародних відносинах.

Політико-правове закріплення суверенітету України здійснювалося шляхом прийняття відповідних нормативних документів.

Буква закону

Витяг з Декларації про державний суверенітет України

Верховна Рада Української РСР,
виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

П Р О Г О Л О Ш У Є

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах...

І. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

ІІ. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

ІІІ. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

Буква закону

Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні;
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами;
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

З метою закріплення суверенітету були прийняті й такі закони:

- «Про економічну самостійність»;
- «Про правонаступництво України»;
- «Про мови в Україні»;
- «Про національні меншини в Україні»;
- «Про міжнародні договори України»;
- «Про громадянство України» та інші.

5. Особливості політичного режиму, форми правління та адміністративно-територіального устрою України

Україна – демократична держава. Демократичною вважається держава, устрій і діяльність якої відповідає волі народу, загальновизнаним правам і свободам людини і громадянина. *Ознаками* України як демократичної держави є:

- *реальна представницька демократія*, що забезпечується обранням Верховної Ради України, Президента України, представницьких органів місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчого права;
- організація державної влади в Україні *на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову;*
- конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного *плюралізму;*
- визнання й гарантованість *місцевого самоврядування*.

Буква закону

Конституція України

Ст. 5. Україна є республікою.

Ця стаття закріплює республіканську форму правління, не конкретизуючи її. Аналіз розділів Конституції дає можливість зробити висновок, що в Україні після внесення змін до Конституції України Законом від 8 грудня 2004 р. встановлено змішану форму правління, а саме парламентсько-президентську республіку. Підставами для такого висновку є такі конституційні положення:

- обрання Президента України на загальних виборах (ст. 103);
- призначення членів Кабінету Міністрів України парламентом (ст. 114);
- відповідальність уряду перед парламентом та Президентом України, підконтрольність і підзвітність уряду перед парламентом (ст. 113, 115);
- участь Президента у формуванні уряду (ст. 114);
- в окремих випадках Президент має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України (ст. 90);
- наявність у Президента України права законодавчої ініціативи (ст. 93);
- інші положення.

Буква закону

Конституція України

Частина 2 ст. 2. Україна є унітарною державою.

Відповідно до Конституції, Україна є унітарною державою, до складу якої входить автономне утворення – Автономна Республіка Крим.

Територіальний устрій України ґрунтується на принципах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації в здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття визначає такий спосіб конституційно-правового регулювання, що дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд?

А. Метод установлення.

Б. Метод зобов'язання.
В. Метод дозволяння.
Г. Метод заборони.

2. Назвіть ту сферу суспільних відносин, яка не належить до тих, що регулюються конституційно-правовими інститутами.

А. Зобов'язальне право.
Б. Основи правового статусу людини і громадянина.
В. Пряме волевиявлення.
Г. Територіальний устрій.

3. Який вид конституції за способом прийняття розроблений без участі представницького органу та дарований народу монархом?

А. Народна.
Б. Інкорпорована.
В. Монарша.
Г. Октройована.

4. Визначте назву держави, за існування якої було прийнято чотири Універсали 1917–1918 рр.

А. Українська Народна Республіка.
Б. Західноукраїнська Народна Республіка.
В. Українська Держава.
Г. Українська Соціалістична Радянська Республіка.

5. Назвіть документ, що вперше проголосив «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території держави та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» України.

А. Закон України «Про правонаступництво».
Б. Декларація про державний суверенітет України.
В. Акт проголошення незалежності України.
Г. Конституція України.

6. Визначте форму правління, що існує в Україні після внесення змін до Конституції України Законом від 8 грудня 2004 р.

А. Президентська республіка.
Б. Президентсько-парламентська республіка.
В. Парламентсько-президентська республіка.
Г. Парламентська республіка.

II. Порівняйте поняття.

- Методи конституційно-правового регулювання.
- Види конституцій за порядком внесення змін та доповнень.

III. Прочитайте текст Декларації про державний суверенітет України. Аргументовано доведіть, що цим документом гарантується державний і народний суверенітет.

IV. Дайте загальну характеристику політичного режиму, форми правління і територіального устрою України.

V. Охарактеризуйте основні етапи розвитку української державності.

VI. Назвіть основні інститути та джерела конституційного права.

§ 15. Основні права, свободи і обов'язки громадян України

Г. Сковорода про свободу та обов'язок:

- Що є свобода? Добро в ній яке є?
  Кажуть, неначе воно золотеє?
  Ні ж-бо, не злотне: зрівнивши все злото,
  Проти свободи воно лиш болото!
- «Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе криницю для тієї води, яка зросить і твою оселю, і сусідську».

Проблемні питання

- З якими благами український філософ порівнює свободу?
- Яке благо (матеріальне – «злото» чи духовне – «свобода»), на думку мислителя, є більш пріоритетним? Висловіть свої судження з цього приводу.
- Порівняйте перший вислів Г. Сковороди з тезою відомого сучасного сатирика М. Жванецького: «Якщо ми зробимо вибір на користь хліба замість свободи, то скоро в нас відберуть і те, і інше». Подумайте, чи є відмінність між тими благами, які і філософ, і сатирик протиставляють свободі.
- Прочитайте другий вислів Г. Сковороди. Подумайте, де пропонує філософ шукати справжню свободу.

1. Громадянство України: поняття, підстави набуття і припинення

Становище особистості в суспільстві визначається правовими та іншими видами соціальних норм.

Правовий статус особистості – це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, він становить важливу складову частину суспільного статусу особистості, характеризує зв'язки особистості з державою та державно організованим суспільством.

Норми, які визначають конституційно-правовий статус людини і громадянина, складають кілька конституційно-правових інститутів, до яких, зокрема, відносять:

- громадянство;
- конституційні принципи правового статусу людини і громадянина;
- основні права, свободи і обов'язки;
- гарантії правового статусу.

Норма закону

Громадянство України *– це стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок фізичної особи з державою, заснований на юридичному визнанні державою цієї особи громадянином України, внаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків в обсязі, передбаченому Конституцією та законами України.*

Система конституційно-правових норм, що регулюють питання громадянства, складає головний конституційно-правовий інститут – *інститут громадянства.*

Джерела інституту громадянства

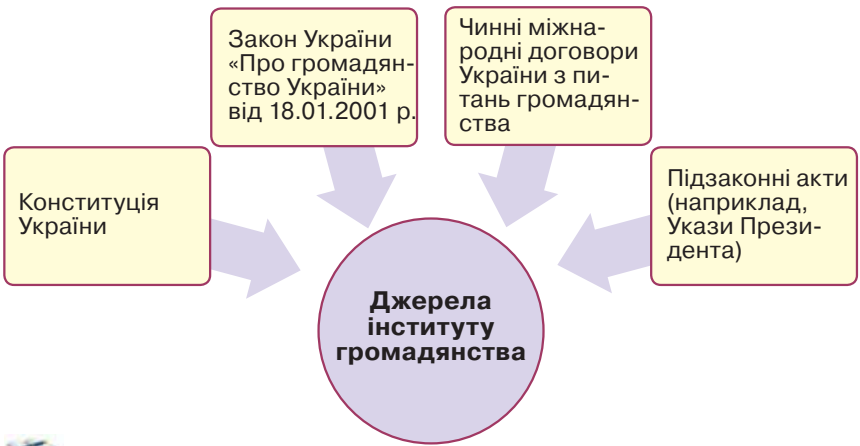

Буква закону

Закон України «Про громадянство України».

Ст. 6. Підстави набуття громадянства України.

Громадянство України набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття до громадянства;

- внаслідок поновлення у громадянстві;
- внаслідок усиновлення;
- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок встановлення батьківства;
- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

За народженням (*філіація*) є основним способом набуття громадянства України. При цьому громадянство набувається на основі принципів «права крові» або «права ґрунту». У першому випадку дитина набуває громадянства батьків (одного з батьків) незалежно від місця народження, у другому – дитина стає громадянином тієї держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків.

У Законі «Про громадянство України» закріплено принцип крові – особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

В окремих випадках застосовуються і елементи *принципу ґрунту*:

- якщо особа народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;
- якщо особа народилася за межами України від осіб без громадянства, іноземців або від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави;
- якщо особа народилася на території України, і одному з батьків якої надано статус біженця чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;
- якщо на території України знайдено новонароджену дитину, обоє з батьків якої невідомі (знайда).

Набуття громадянства України за *територіальним походженням* відбувається шляхом реєстрації:

- особи, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 р. на території, яка стала територією України;

- дитини, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали на території УРСР) і є особою без громадянства;
- дитини, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянство іншої держави або держав, яке було припинене, та реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника.

Прийняття до громадянства України (натуралізація) за заявою передбачає подання в письмовій формі відповідної заяви на ім'я Президента України.

Буква закону

Закон України «Про громадянство України»

Ст. 9. Умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство або неперебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- вчинила на території іншої держави діяння, яке визнане законодавством України тяжким злочином.

Ст. 17. Підстави припинення громадянства України:

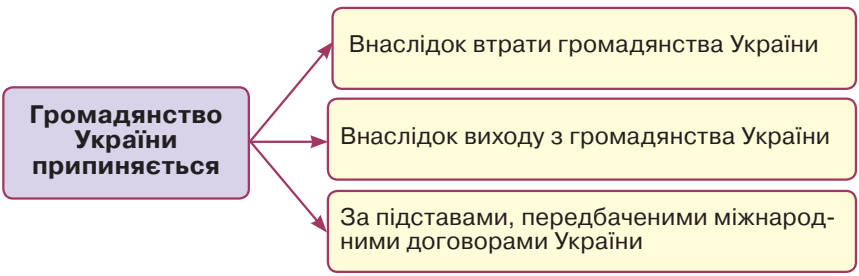

1. Внаслідок виходу з громадянства України (репатріація). Громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням, яке подається на ім'я Президента України. Передбачено випадки, коли вихід з громадянства України не допускається – якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену в кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності й підлягає виконанню.

2. Внаслідок втрати громадянства України.

Під втратою громадянства розуміють автоматичне припинення громадянства за таких обставин:

- добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;
- набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

3. За підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Такими обставинами можуть бути, наприклад, оптація (вільний вибір громадянства тієї чи іншої держави в разі переходу частини території від однієї держави до іншої або проголошення частини території колишньої держави новою незалежною державою) або трансферт (перехід частини території супроводжується зміною громадянства без права вибору).

2. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків людини і громадянина

Головним елементом правового статусу людини і громадянина є права, свободи та обов'язки. У правах, свободах та обов'язках не лише фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і особи.

Норма закону

Права людини *– це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з*

метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Поняття «права людини» складне й багатогранне. Сутність цього поняття виявляється в таких аспектах:

- права з'являються у людини від моменту народження як невід'ємні умови фізичного і соціального існування та розвитку і водночас як засіб і мета життя;
- за змістом права людини – це такі її соціальні можливості, які пов'язані з конкретно-історичними умовами, економічним і культурним рівнем життя суспільства;
- права людини – це категорія можливої поведінки людини; реалізація їх залежить від бажання конкретної людини, а держава не може і не повинна примушувати до використання прав;
- права людини мають універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані та взаємообумовлені, вони є надбанням кожної людини.

Поняття «свобода» пов'язане з характеристикою таких дій осіб, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки, свобода світогляду і віросповідання тощо).

Норма закону

Свобода *– суб'єктивне право особи, яке проявляється в способах її можливої поведінки.*

Забезпечуючи права і свободи людини, держава вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов'язків.

Норма закону

Обов'язок *– об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій.*

Обов'язок характеризується такими *рисами:*

- на відміну від суб'єктивного права, юридичний обов'язок – це категорія необхідної поведінки людини, його реалізація не повинна обумовлюватися бажанням людини;
- обов'язок – це завжди певне обмеження прав людини;
- виконання обов'язку забезпечується спеціальним механізмом, який має держава, а за невиконання обов'язку держава встановлює юридичну відповідальність.

Основи правового статусу особи визначають лише права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які отримали конституційне закріплення і, завдяки цьому, називаються

основними правами, свободами та обов'язками людини і громадянина.

Основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина становлять певну систему і класифікуються за різними підставами.

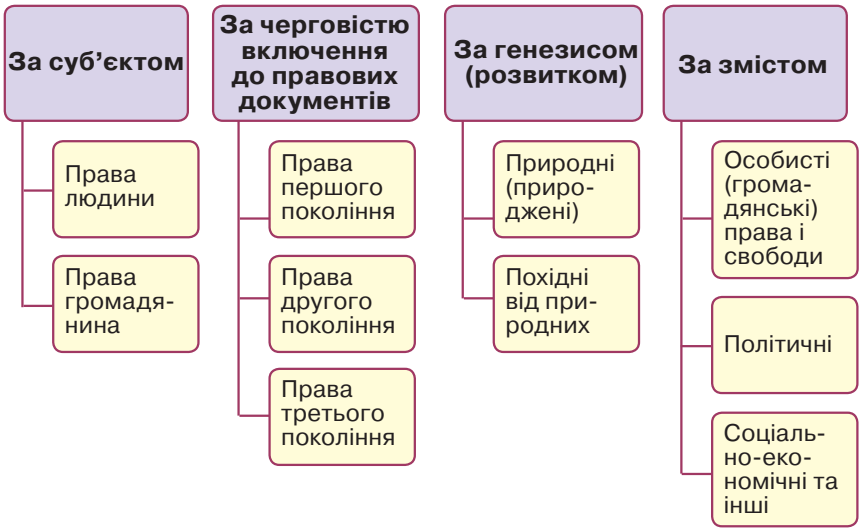

Права людини пов'язані із самою людиною, її існуванням і розвитком. До цього виду прав належать право на життя, право на повагу до гідності людини, право на свободу і особисту недоторканність тощо.

Права людини порівняно з *правами громадянина* пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій чи іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави. Прикладом прав громадянина є право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами тощо.

Щодо класифікації прав, свобод і обов'язків за черговістю включення до конституції та міжнародних правових документів, то *перше покоління* включає проголошені буржуазними революціями (XVII–XVIII ст.) громадянські й політичні права. Вони отримали назву «негативних», тобто таких, що виражають незалежність особистості від держави, позначають межі її втручання у сферу свободи людини (право на життя, недоторканність житла).

Друге покоління стосується соціальних, економічних і культурних прав, що дістали закріплення в міжнародно-правових документах і конституціях багатьох держав до середини XX ст.

Цю групу прав інколи називають «позитивними», оскільки їх реалізація вимагає «позитивного втручання» держави, створення відповідних механізмів реалізації. Це – право на відпочинок, на соціальне забезпечення, на освіту.

До *третього покоління* відносять солідарні або колективні права, існування яких пов'язане з глобальними проблемами людства та які належать більше націям, народам чи територіальним громадам, ніж окремим індивідуумам. Це право на мир, безпечне довкілля, на місцеве самоврядування. Становлення цієї групи прав почалося після Другої світової війни.

3. Міжнародні стандарти у сфері прав людини: поняття, акти, що їх визначають

У традиційному міжнародному праві відносини між людиною і державою звичайно визначалися як національні інтереси держави. Тільки в XX ст. з'являється міжнародне регулювання прав людини. Хоча ще в 1906 р. у Берні було підписано Конвенцію щодо захисту жінок від роботи в нічну зміну, першим справді міжнародним договором з прав людини вважається Конвенція проти рабства, яку було прийнято в 1926 р. (набула чинності наступного року).

Після Другої світової війни з утворенням таких міжнародних установ, як ООН, Рада Європи, Організація Американських країн виникли нові можливості для прийняття норм щодо прав людини та їхнього законодавчого забезпечення.

Норма закону

Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини *– це встановлені в договірному порядку правові норми поводження держави з фізичними особами, що перебувають на її території.*

Серед міжнародних документів найбільш важливими є:

- Статут ООН (Сан-Франциско, 1945 р.);
- Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.);
- Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (Рим, 1950 р.);
- Європейська соціальна хартія (Турин, 1961 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.);
- Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі – НБСЄ (1975);
- Конвенція про права дитини (1989).

Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., є джерелом для численних конвенцій та національних конституцій.
Загальна декларація була прийнята як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави.

Декларація не є юридично обов'язковим документом, проте вона «відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства». Юридичних санкцій, які б змушували державу дотримуватися таких зобов'язань, не існує. Як і в інших галузях міжнародного права, єдиною санкцією, яка є в цьому випадку у світового співтовариства, є висловлення недовіри тим державам, які ухиляються від взятих на себе зобов'язань.

Після прийняття Декларації Комісія ООН з прав людини почала опрацьовувати документи, які б були юридично обов'язковими для держав, що їх ратифікували. У 1966 р. були прийняті документи, які захищають економічні, політичні та культурні права людини, – це Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.

Пакти, на відміну від Декларації, є юридично обов'язковими договорами. Погоджуючись стати сторонами-учасниками Пактів, держави беруть на себе зобов'язання дотримуватися процедур, обумовлених у відповідних статтях. Пакти набули чинності в 1976 р., коли були ратифіковані необхідною кількістю держав (35). Пакти є обов'язковими тільки для держав, які є їхніми учасниками. Україна є учасницею всіх названих договорів.

4. Загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України

У Конституції України (розділ II «Основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина») визначено такі групи основних прав: громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні.

Громадянські права – це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних та духовних потреб.

До громадянських відносять такі права: на життя, на недоторканність особистості, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду, віросповідання тощо.

Політичні права – це можливості громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

Буква закону

Конституція України

Ст. 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей...

Ст. 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Ст. 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування...

Ст. 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Соціально-економічні права – це можливості людини і громадянина, що характеризують їхню участь у виробленні матеріальних благ та можливість забезпечити належні соціальні умови життя.

До економічних прав відносять:

- право на приватну власність;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вільно обирає або на яку вільно погоджується;
- право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом;
- право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів;
- право на відпочинок тощо.

Соціальні права: на охорону здоров'я; право на житло; право на матеріальне забезпечення у старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Культурні права – це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства.

Культурні права: право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Екологічні права – це права людини і громадянина на безпечне екологічне середовище.

Буква закону

Конституція України

Ст. 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні та духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи.

Основні обов'язки громадян закріплює Конституція України. Умовно їх можна класифікувати за групами.

Основні обов'язки людини і громадянина	Основні обов'язки громадянина України
Не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині	Захищати вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України
Відшкодовувати завдані збитки	Шанувати державні символи України
Сплачувати податки і збори	Щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік
Неухильно додержуватися Конституції та Законів України, не посягати на права і свободи інших людей	

Невиконання або неналежне виконання основних обов'язків тягне за собою юридичну відповідальність, вид і міра якої визначається відповідними законами України.

5. Гарантії та механізми захисту прав і свобод: поняття і види

Норма закону

Гарантії прав і свобод людини і громадянина *– це умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною і громадянином.*

Найвищою гарантією прав і свобод людини і громадянина є конституційний лад України, заснований на неухильному дотриманні Конституції України та законів України, принципах і нормах міжнародного права.

Суб'єктом, на якого покладають обов'язки щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, *є держава*. Роль держави як головного гаранта прав і свобод випливає зі змісту статей Конституції України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 3. ...Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Ст. 22. ...Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Функція держави як головного гаранта прав і свобод реалізується за допомогою різних правових засобів через усю систему органів державної влади.

В юридичній літературі розрізняють соціально-економічні, політичні та юридичні гарантії.

Соціально-економічні гарантії предбачають наявність відповідного середовища і матеріальної основи, які забезпечили б реалізацію прав, свобод і обов'язків, наприклад соціальної стабільності, динамічної економіки, відповідних виробничих потужностей, належної інфраструктури.

Під *політичними гарантіями* розуміють відповідним чином орієнтовану політику держави, її спрямованість на формування умов із забезпечення належного рівня життя людини; стабільність політичних структур; належний рівень політичної культури в суспільстві.

Юридичні (спеціальні) гарантії охоплюють усі правові засоби, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. При цьому, крім внутрішньодержавних, Конституція України передбачає також і міжнародно-правові гарантії прав і свобод. Так, відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, учасницею яких є Україна.

Президент України

- Президент України – гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України)

Верховна Рада України

- Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через відповідну законодавчу діяльність (ст. 92 Конституції України), призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 101 Конституції України)

Кабінет Міністрів України

- Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції України)

Уповноважений ВРУ з прав людини

- Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Суди

- Згідно зі ст. 55 Конституції України права людини захищаються судом.
- Судовий захист здійснюють як суди загальної юрисдикції, так і Конституційний Суд України

Сучасний *міжнародно-правовий механізм* захисту прав і свобод людини охоплює міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини.

Центр з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН

Комісія з прав людини ООН

Спеціальні органи ООН

Верховний комісар ООН із захисту прав людини

Європейський суд з прав людини

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Визначте групу прав, до якої відносять право на недоторканність житла.

А. Громадянські.
Б. Політичні.

В. Соціально-економічні.
Г. Культурні.

2. Яке поняття розкриває таке визначення: «Стійкий правовий зв'язок фізичної особи з Українською державою, внаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків»?

А. Правовий статус особи.
Б. Підданство.
В. Громадянство.
Г. Репатріація.

3. Яка підстава припинення громадянства не передбачена українським законодавством?

А. Втрата.
Б. Позбавлення.
В. Вихід.
Г. Оптація чи трансферт.

4. Визначте поняття, що характеризується як об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій.

А. Право.
Б. Свобода.
В. Гарантія.
Г. Обов'язок.

5. Укажіть назву міжнародного акта, який «відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства», що був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.

А. Статут ООН.
Б. Загальна декларація прав людини.
В. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.
Г. Конвенція про права дитини.

6. Який державний орган за Конституцією України є гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина?

А. Верховна Рада України.
Б. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.
В. Президент України.
Г. Конституційний Суд України.

II. Порівняйте поняття.

- Права – свободи людини і громадянина.

- Права – обов'язки людини і громадянина.
- Правовий статус особистості – громадянство.
- **Громадянин – підданий.

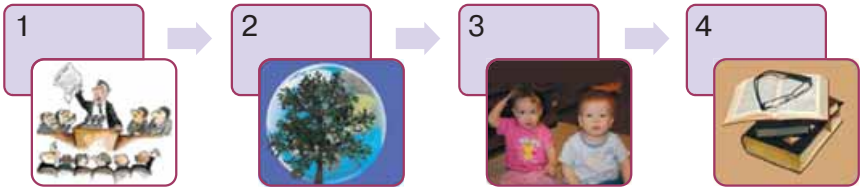

III. Розгляньте ілюстрації. Подумайте, які права їх характеризують. До якої групи прав вони належать? Підберіть статтю Конституції України, що відображає їх зміст.

IV. Прочитайте уривки з наукової літератури. Подумайте, які права людини порушувалися в той чи інший період нашої історії.

- «Згідно з наказом Рейхскомісара України користування залізницею особам не німецького підданства заборонено» – оголошення німецької окупаційної влади 1942 р.
- «Пропускання книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити» – Валуєвський циркуляр 1863 р.
- «Як вірний син України я вирішив взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України» – «Грамота до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р.
- «На місце старшого, який більше не буде (вибиратися) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам... і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...» – «Ординація війська Запорізького реєстрового...» від 1638 р.
- «Стаття 6. Керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу» – Конституція УРСР 1978 р.
- «Стаття 13. Основу особистої власності громадян України становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особисто-

го споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження...

У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства» – Конституція УРСР 1978 р.

V. Спираючись на текст Конституції України, сформулюйте зміст обов'язку, який належить до наведених груп обов'язків:

- особисті;
- політичні;
- економічні;
- екологічні;
- культурні.

VI. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Які правові акти регламентують питання громадянства?
2. Назвіть підстави набуття та припинення громадянства України.
3. Дайте визначення поняття «міжнародні стандарти у сфері прав людини».
4. Які міжнародно-правові акти регламентують питання прав людини?
5. Які права людини і громадянина входять до блоку політичних прав (громадянських, соціальних, економічних, культурних тощо)?
6. Які ви знаєте гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина?

§ 16. Особливості організації державної влади в Україні

1. Загальні засади організації державної влади в Україні

У розділі I «Загальні засади» Конституції України закріплено основні принципи конституційного ладу держави.

Буква закону

Конституція України

Ст. 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Ст. 5 Конституції України визначає дві форми народовладдя – *безпосередня (пряма)* і *представницька демократія*. При цьому пріоритетною формою визнається безпосередня демократія, яку можна визначити як пряме волевиявлення народу України, територіальної громади чи іншої визначеної законом спільноти громадян України, що здійснюється встановленими Конституцією та законами України способами – шляхом таємного голосування або вираженням волі через політичні партії, інші елементи механізму безпосередньої демократії.

Норма закону

Форми безпосередньої демократії *– це способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною (територіальною громадою, населенням адміністративно-територіальної одиниці), які унеможливлюють передання владних повноважень будь-яким органам чи особам.*

Форми безпосередньої демократії: вибори, петиції, референдум, народні обговорення, загальні збори громадян.

Буква закону

Конституція України

Ст. 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Норма закону

Представницька демократія *– це засіб реалізації волі народу через представників, обраних ним до органів влади: насамперед народних депутатів, Президента, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів органів місцевого самоврядування.*

2. Референдум як один із способів безпосереднього волевиявлення народу

Норма закону

Референдум *– важлива форма безпосередньої демократії, що полягає в проведенні голосування, шляхом якого приймаються рішення з будь-яких питань державного або самоврядного характеру, за винятком тих, котрі згідно із законом не можуть бути винесені на референдум.*

Для допитливих (з історії поняття)

Роком проведення першого в історії референдуму прийнято вважати 1439 р., а його «батьківщиною» – Швейцарію (кантон Берн). У незалежній Україні було проведено два референдуми – 1 грудня 1991 р. та 17 квітня 2000 р.

Поряд з терміном «референдум» у міжнародно-правових документах, законодавчих актах інших країн використовується також термін «плебісцит». Хоча законодавство і не користується цим терміном, слід мати на увазі, що в деяких державах під плебісцитом розуміють усі види голосування (наприклад, ФРН) або лише голосування, за допомогою якого виборчий корпус висловлює свою підтримку окремій особі чи політиці, яку вона проводить (наприклад, Франція).

Класифікація референдумів

За юридичною силою:
- консультативний (проводиться з метою виявлення позицій виборців);
- імперативний (рішення мають обов'язковий характер)

За територією проведення:
- загальнодержавний;
- місцевий

За способом проведення:
- обов'язковий;
- факультативний (проводиться з питання, що може бути вирішене як референдумом, так і в інший спосіб)

За предметом:
- конституційний;
- законодавчий;
- міжнародно-правовий

За ініціатором проведення:
- з ініціативи органу державної влади або органу місцевого самоврядування;
- петиційний (на вимогу громадян)

За характером рішення:
- затверджуючий (ратифікаційний);
- скасовуючий

У міжнародному праві плебісцит розглядається як один із видів народного голосування, що застосовується при опитуванні населення певної території щодо її належності тій чи іншій державі. Одночасно в літературі висловлюється позиція, що ніякої відмінності між референдумом і плебісцитом у формально-юридичній площині немає.

Правова регламентація питань організації та проведення референдумів в Україні здійснюється Конституцією України (статті 72–74) та Законом України «Про всеукраїнський та

місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. Окремі питання організації місцевих референдумів регламентуються також Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Залежно від території проведення законодавство України виділяє три види референдумів: *всеукраїнські, референдуми Автономної Республіки Крим* і *місцеві*.

Предметом референдуму є питання, що виноситься на обговорення, або сукупність запропонованих варіантів кількох питань. Конституція України визначає межі застосування всеукраїнського референдуму, зокрема його предметом не можуть бути питання податків, бюджету та амністії.

Буква закону

Конституція України

Ст. 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Ст. 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Місцевий референдум згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення. Предметом референдуму Автономної Республіки

Крим може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання АРК.

Організація референдуму та голосування на ньому подібні до виборів, за винятком того, що виборець голосує не за кандидата або список кандидатів, а за пропозицію, яка містить проект рішення з певного питання.

Питання, що виносяться на референдум, можуть бути порізному сформульовані. Виділяють два види формул:

- перший являє собою звернене до виборця запитання, на яке він повинен відповісти однозначно – «так» або «ні»;
- другий передбачає пропозицію виборцеві двох чи більше варіантів відповіді, один з яких він може обрати або відхилити всі.

3. Поняття і види виборів в Україні

Норма закону

Вибори в конституційному праві *– це спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їхньої посадової особи шляхом голосування і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів.*

Для допитливих (з історії поняття)

Вибори є одним з найдавніших інститутів людського суспільства. В стародавні часи влаштування публічної влади ґрунтувалося на виборності кращих (старших за віком, мудрих, хоробрих та сильних) членів общини, делегуванні їм права на управління суспільним життям.

Первісна форма народного волевиявлення полягала, зокрема, в тому, що на племінній раді люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Виявлення спільної волі через голосування на народних зборах, тобто вотування (від лат. *votum* – спільна думка, бажання, воля), – це вияви прямої демократії. Поступово епізодичні народні збори замінювалися радою старійшин, яка перетворювалася на постійний орган управління. Розвивалася й виборча практика, поширювалися представницькі форми управління державою.

Представницьке народоправство виникло в Стародавніх Афінах у VII ст. до н.е. В античному суспільстві починають обирати колегії «кращих мужів» (дев'ять архонтів – вищих службових осіб), до відання яких передавалися судові та військові справи. У V–IV ст. до н.е. найвищим органом влади в Афінах були збори повноправних громадян чоловічої статі – еклесія. Найвищою постійно діючою установою була Рада п'ятисот, яка мала широке коло функцій та повноважень. Членів Ради обирали жеребкуванням на народних зборах. Кандидатів на обрання перевіряли на політичну зрілість.

До речі, саме від стародавніх часів походить поняття «кандидат» (від лат. *candida* – біла тога). У Давньому Римі громадянин, який претендував на високу державну посаду, надягав на себе білу одежу і ходив вулицями, закликаючи віддати за нього голоси.

Упродовж історії суспільства завжди використовували вибори, вдосконалювали практику спільного ухвалення громадських рішень.

Буква закону

Загальна декларація прав людини

Ст. 21. 1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися в періодичних і нефальсифікованих **виборах**, які повинні провадитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

За предметом обрання:
- парламентські;
- президентські;
- місцеві.

За причинами проведення:
- чергові;
- позачергові;
- повторні;
- проміжні.

За способом волевиявлення виборців:
- прямі;
- непрямі.

Вибори класифікують за різними підставами, зокрема залежно від їхньої ролі, значення, часу проведення тощо.

Вибори вважаються такими, що відповідають цінностям справедливості й демократизму, а їхні результати – прийнятними й правомірними, якщо вони здійснюються відповідно до принципів виборчого права.

Буква закону

Конституція України

Ст. 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Конституція України закріплює *принципи виборчого права* як *універсальні*, вони стосуються всіх видів виборів.

Принцип вільних виборів	• Означає, що кожний виборець самостійно, без будь-якого зовнішнього впливу вирішує – брати йому участь у виборах чи ні. • Забороняє будь-яке переслідування за ухиляння від участі в голосуванні (абсентеїзм).
Принцип загального виборчого права	• Забороняються обмеження щодо участі громадян у виборчому процесі, які не передбачені Конституцією та законами України. • Визначаються спеціальні умови (виборчі цензи) для отримання права голосу. До них відносять віковий ценз (18 років), ценз дієздатності та інші.
Принцип рівного виборчого права	• Означає забезпечення рівних для кожного громадянина прав і можливостей впливати на результат виборів.
Пряме виборче право	• Означає, що виборні особи обираються безпосередньо виборцями, і його слід відрізняти від непрямого (багатоступеневого) виборчого права, яке застосовується в деяких країнах (наприклад, у США на виборах президента).
Принцип таємного голосування	• Полягає в забороні зовнішнього нагляду і контролю за волевиявленням виборців у будь-якій формі. • Виборче законодавство предбачає спеціальні організаційні заходи та процедури із забезпечення таємниці голосування (наприклад, виборчий бюлетень має таку форму, яка унеможливлює встановлення особи, яка його заповнила).
Принцип вільного волевиявлення	• Забороняється застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному волевиявленню виборця.

Політичні вибори не зводяться до самого тільки голосування. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі.

Виборчий процес – це здійснення суб'єктами, визначеними Законами України про вибори, виборчих процедур.

Етапи виборчого процесу

1. Складання та уточнення списків виборців
2. Утворення виборчих округів

3. Утворення виборчих дільниць
4. Утворення виборчих комісій

5. Висування та реєстрація кандидатів
6. Проведення передвиборної агітації

7. Голосування
8. Підрахунок голосів виборців

9. Встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення

Політичні системи різних країн світу відрізняються одна від одної разом з іншими показниками ще й характером існуючої в них виборчої системи.

Виборча система – це сукупність установлених законом правил проведення виборів, здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

При цьому виокремлюють три основні види виборчих систем, які різняться порядком установлення результатів голосування.

Мажоритарна виборча система базується на принципі: обраним вважається кандидат, який отримав установлену більшість голосів виборців на виборчому окрузі, в якому він балотувався, або в цілому по країні (у разі президентських вибо-

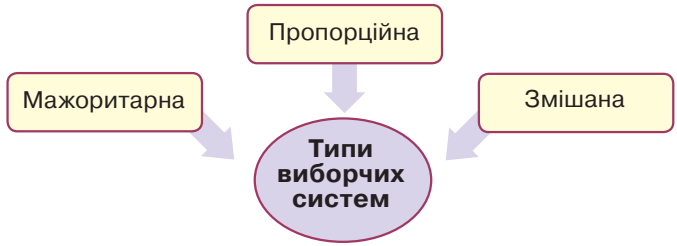

рів). В Україні мажоритарна система застосовувалася на виборах народних депутатів у 1990 і 1994 р. Зараз на виборах Президента України та місцевих виборах (виборах сільських, селищних та міських голів) продовжує застосовуватися названа система.

Змішана виборча система заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем: частина депутатів обирається за однією системою, частина – за іншою, що дозволяє одночасно використовувати переваги кожної. Україна теж мала приклади застосування змішаної системи: на виборах народних депутатів 1998 і 2002 р.

Пропорційна виборча система передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за яким розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів. Така виборча система передбачає утворення великих багатомандатних округів і забезпечує представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої популярності у виборців. Сьогодні пропорційна система поширена більш як у 60 країнах світу. В Україні названа система застосовувалася на виборах 2006 р. і на позачергових виборах народних депутатів 2007 р. Потрібно пам'ятати, що успішність кампанії та демократичних перетворень значною мірою залежить від політичної культури виборців. Не можна встановити демократичний лад у суспільстві, в якому поширена недемократична культура громадянськості, де люди байдужі й неосвічені щодо власних прав і свобод, не вміють ними користуватися й відстоювати їх.

Результат виборів залежить не лише від достоїнств претендентів на обрання, не від добрих намірів партії й правильності її програми, а ще й від виборців, від їхнього бажання і вміння розібратися в позиціях, зрештою, від самої згоди голосувати на виборах – скористатися своїм виборчим правом.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризується як способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом, які унеможлив-

люють передання владних повноважень будь-яким органам чи особам?

А. Пряма демократія.
Б. Представницька демократія.
В. Охлократія.
Г. Тиранія.

2. Виберіть із запропонованих прикладів форм демократії той, що є проявом представницької демократії.

А. Загальні збори громадян.
Б. Вибори.
В. Референдум.
Г. Засідання Верховної Ради України.

3. Визначте питання, яке може виноситися на всеукраїнський референдум.

А. Зміна території.
Б. Податки.
В. Бюджет.
Г. Помилування.

4. Який принцип виборчого права означає, що виборні особи обираються безпосередньо виборцями?

А. Принцип вільних виборів.
Б. Принцип загального виборчого права.
В. Принцип рівного виборчого права.
Г. Пряме виборче право.

5. Яке поняття характеризується як сукупність установлених законом правил проведення виборів, здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування?

А. Виборча система.
Б. Виборче право.
В. Принципи виборчого права.
Г. Виборчий процес.

6. Вкажіть класифікацію виборів, видами якої є парламентські, президентські та місцеві вибори.

А. За причинами проведення виборів.
Б. Залежно від способу волевиявлення.
В. Залежно від того, обирається виборний орган повністю чи частково.
Г. Залежно від предмета обрання.

II. Порівняйте поняття.

- Принцип вільних виборів – принцип вільного волевиявлення.

- Мажоритарна – пропорційна виборча система.
- Безпосередня – представницька форма демократії.

III.** Прочитайте запитання, які були винесені на всеукраїнський референдум 17 квітня 2000 р. Визначте, який вид референдуму проводився у 2000 р.:
- за юридичною силою рішення;
- за територією проведення;
- за способом проведення.

1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення ст. 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: «Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або у разі не затвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України», яка б установила додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України?
2. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України?
3. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300?
4. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації?

IV. Подумайте, чому предметом референдуму не можуть бути питання бюджету, податків та амністії.

V.** Знайдіть і розкрийте значення термінів «остракізм», «балотування», «електорат», «абсентеїзм».

§ 17. Органи державної влади в Україні

Проблемне питання
- Пригадайте основні ознаки правової держави.
- Назвіть три гілки влади за ознакою правової держави про розподіл влад.
- Які органи державної влади в Україні відповідають цьому принципу?

1. Верховна Рада України

Доктрина поділу влади, яка базується на принципі відносної автономності й необхідного паритету гілок влади, одночасно визнає певний пріоритет законодавчої влади. Це обумовлене тим, що інші гілки влади (виконавча і судова) хоч і мають власну сферу діяльності, але в підсумку будують свою діяльність на основі виконання закону.

Законодавча влада в демократичній державі здійснюється загальнодержавним представницьким органом.

Буква закону

Конституція України

Ст. 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України обумовлений визначеною Конституцією України змішаною (парламентарно-президентською) формою правління і характеризується певними суттєвими рисами.

- Відповідальність Уряду (Кабінету Міністрів України) перед Президентом та парламентом, підзвітність і підконтрольність парламенту.
- Наявність у глави держави (Президента України) досить широких повноважень, пов'язаних з діяльністю парламенту (законодавча ініціатива, право розпуску Верховної Ради України, право вето).
- Участь Президента України у формуванні виконавчої та судової гілок влади.

Структура органів Верховної Ради України визначається Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, Законами України «Про комітети Верховної Ради України» та «Про статус народного депутата України». Цей орган має багато підрозділів, пов'язаних з діяльністю депутатів, фахівців-експертів, секретарів і обслуговуючого персоналу.

Крім того, до основних елементів організації Верховної Ради України належать депутатські *групи* та *фракції* у Верховній Раді та *коаліція* депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Керує Верховною Радою України *Голова Верховної Ради України*, який обирається Верховною Радою України на строк її повноважень.

Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради, його першого заступника і заступника.

Буква закону

Конституція України

Ст. 88. Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх із цих посад.

Голова Верховної Ради України:

- веде засідання Верховної Ради України;
- організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені Конституцією, у порядку встановленому Регламентом Верховної Ради.

Органами Верховної Ради України є комітети Верховної Ради, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії.

Комітети Верховної Ради України

- Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників та секретарів цих комітетів.

Тимчасові спеціальні комісії

- Верховна Рада України в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Тимчасові слідчі комісії

- Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.
- Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Буква закону

Конституція України

Ст. 98. Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням здійснює Рахункова палата.

Ст. 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Норма закону

Компетенцію Верховної Ради України *складають закріплені Конституцією України повноваження, необхідні для реалізації функцій Верховної Ради України.*

Конституційні повноваження Верховної Ради України (далі – ВРУ) можна систематизувати відповідно до функцій за групами.

Законодавча компетенція	Установча компетенція	Контрольна компетенція	Повноваження у сфері зовнішньої політики, оборони та безпеки
• Внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України. • Призначення всеукраїнського референдуму з питання зміни території. • Прийняття законів. • Затвердження Державного бюджету України та внесення до нього змін. • Визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики. • Затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля. • Затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації. • Затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.	• Повноваження щодо призначення виборів до органів публічної влади (призначення виборів Президента України, позачергових виборів до Верховної Ради АРК, чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування). • Повноваження щодо надання згоди на призначення Президентом України Генерального прокурора України. • Повноваження щодо призначення на посаду та звільнення з посади відповідних посадових осіб: - за поданням Президента України – Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України, Голови Національного банку України, членів	• Щодо Президента України: - заслуховування послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; - усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; - прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народних депутатів України, попередньо підтриманого не менш як 1/3 від конституційного складу ВРУ. • Щодо Кабінету Міністрів України: - прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності КМУ; - вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра, членів КМУ; - здійснення контролю за діяльністю КМУ відповідно до Конституції та законів України.	• Оголошення за поданням Президента України стану війни і укладання миру. • Схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України. • Затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України. • Схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України.

Продовження таблиці

Законодавча компетенція	Установча компетенція	Контрольна компетенція	Повноваження у сфері зовнішньої політики, оборони та безпеки
• Інші.	Центральної виборчої комісії; - за поданням Прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного Комітету телебачення та радіомовлення України, інших посадових осіб. • Повноваження з обрання посадових осіб (обрання суддів безстроково).	• Щодо Генерального прокурора України: - висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку. • Щодо Верховної Ради Автономної Республіки Крим: - дострокове припинення повноважень Верховної Ради АРК за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції або законів України. • У фінансовій сфері: - контролює виконання Держбюджету України; - приймає рішення щодо звіту про його виконання.	• Затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; про загальну або часткову мобілізацію; про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

2. Президент України

Президент України посідає окреме місце в системі органів державної влади. Конституція України не відносить Президента України до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади. У той же час за Конституцією України 1996 р. глава держави зберігав досить широкі повноваження (установчі та контрольні) у сфері виконавчої влади і наділявся суттєвими прерога-

тивами у сферах законодавчої і судової влади. Досвід Франції, де тривалий час використовувалася подібна модель організації влади, свідчить, що таке конституційне визначення статусу глави держави характеризує його особливе місце в системі органів державної влади: він не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, гарантує єдність державної влади в умовах її поділу, погоджене функціонування та взаємодію різних видів органів державної влади. Однак досвід інших держав, де намагалися запровадити інститут глави держави за «французьким зразком», продемонстрував тенденції до зменшення ролі всіх гілок влади.

Це свідчить про нестійкий (перехідний) характер президентсько-парламентарних форм правління, подібних до закріпленої Конституцією України 1996 р., що значною мірою обумовило необхідність проведення в Україні конституційної реформи.

З внесенням до Конституції України змін 8 грудня 2004 р. статус Президента України отримав подальшу трансформацію, що пов'язано з переходом до парламентарно-президентської форми правління. Так, суттєво зменшилися його прерогативи у сфері виконавчої влади (повноваження щодо формування уряду фактично перейшли до парламенту), тим часом розширилися його контрольні повноваження стосовно Верховної Ради України – Президент України отримав додаткові підстави для дострокового припинення повноважень парламенту.

Буква закону

Конституція України

Ст. 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Конституційна реформа не призвела до зміни функцій глави держави та не вплинула на конституційні гарантії його діяльності. Це свідчить, що і після внесення змін до Конституції України 8 грудня 2004 р. Президент України продовжує відігравати суттєву роль в механізмі державної влади, насамперед, як інститут, що забезпечує стабільність державної влади, взаємодію її різних гілок.

Конституція України передбачає певні умови, що забезпечують контроль за діяльністю Президента України, які виключають можливість його перетворення в авторитарного правителя. До них можна віднести:

- обмеження терміну повноважень Президента України п'ятирічним строком (ч. 1 ст. 103 Конституції України);

- його обрання на загальних прямих виборах (ч. 1 ст. 103);
- заборона мати Президентові України інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян (ч. 4 ст. 103);
- можливість усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111);
- можливість визнання Конституційним Судом України актів Президента неконституційними, через що вони втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України відповідного рішення (ст. 152);
- повноваження Президента України починаються з моменту складання ним присяги на урочистому засіданні Верховної Ради.

Буква закону

Конституція України

Ст. 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на посаду новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково в разі:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерті.

Ядро конституційно-правового статусу Президента України становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави.

Повноваження Президента України можна *систематизувати* за нижче поданими групами.

Функції Президента України	**Повноваження Президента України**
Основні напрямки діяльності (найважливіші обов'язки) глави держави обумовлені його місцем і роллю в системі органів державної влади	Конкретні права та обов'язки глави держави з вирішення питань, віднесених до його відання
Основні функції Президента України як глави держави визначено в ст. 102 Конституції України	Основні повноваження Президента України конкретизуються в ст. 106 Конституції України

Представницькі повноваження – права та обов'язки з представництва держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах

Як представник держави в зовнішньополітичних відносинах Президент України:

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав;
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях;
- приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав:

Як представник держави у внутрішньополітичних відносинах Президент:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Повноваження Президента стосовно Верховної Ради України та у сфері законодавчої влади:

- користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених ст. 90 Конституції України;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України.

Повноваження Президента України у сфері виконавчої влади:

- вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- за поданням Кабінету Міністрів України призначає на посаду і звільняє з посади голів місцевих державних адміністрацій;
- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
- скасовує акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

Повноваження Президента України у сфері судової влади:

- утворює суди у визначеному законом порядку;
- здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;
- виконує інші функції – здійснює помилування.

Повноваження Президента України у сфері національної безпеки, оборони та військової політики:

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Повноваження Президента України з формування органів і призначення посадових осіб, що не відносяться безпосередньо до певної гілки влади:

- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Інші повноваження Президента України:

- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- вирішує питання громадянства, приймає рішення про надання притулку в Україні.

Президент України видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України. Укази і розпорядження Президента України мають підзаконний характер: вони видаються на основі Конституції та Законів України.

3. Органи державної виконавчої влади України. Кабінет Міністрів. Центральні та місцеві органи виконавчої влади

Норма закону

Органи державної виконавчої влади *– це система органів, основними напрямами діяльності яких є реалізація двох основних функцій: виконавчої та розпорядчої.*

Виконавча функція: органи безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади. *Розпорядча функція:* для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Система органів державної виконавчої влади

Вищий орган у системі виконавчої влади – Кабінет Міністрів України

Центральні органи – міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом

Місцеві органи виконавчої влади – місцеві державні адміністрації

Буква закону

Конституція України

Ст. 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та Законів України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Склад Кабінету Міністрів України

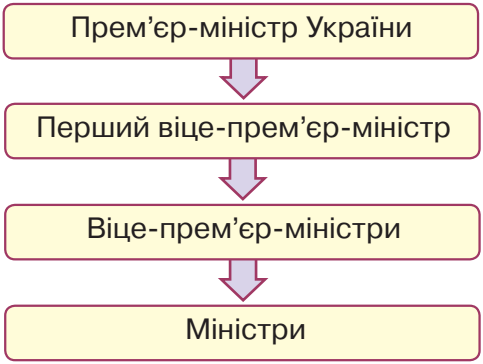

До повноважень Кабінету Міністрів України за Конституцією України відносять:

- забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- впровадження заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- розроблення проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді України звіту про його виконання;
- здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади; утворення, реорганізація та ліквідація міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- здійснення інших повноважень.

Кабінет Міністрів у межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, що є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають *центральні органи виконавчої влади*.

Система центральних органів виконавчої влади:

- державні комітети (державні служби);
- міністерства;
- органи виконавчої влади із спеціальним статусом.

Головною ланкою системи органів центральної виконавчої влади є *міністерства*. Вони створюються для організації державного управління в найважливіших сферах соціально-економічного й політичного життя і є здебільшого органами галузевого управління. Керівництво міністерством здійснює міністр. Він спрямовує і координує діяльність інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

Державні комітети (державні служби) – центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один з віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет очолює його голова, якого призначає на посаду Кабінет Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. В Україні діють такі державні комітети та інші центральні органи виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державного комітету України: Вища атестаційна комісія України, Пенсійний фонд України, Державна служба автомобільних доріг України, Державний комітет архівів України та інші.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Функціонування місцевих органів виконавчої влади визначається Конституцією України (розділ VI) і Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень *відповідальні* перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, а *підзвітні та підконтрольні* органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та за-

конам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо голові районної чи обласної державної адміністрації висловили недовіру дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Повноваження місцевих державних адміністрацій конкретизовані Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

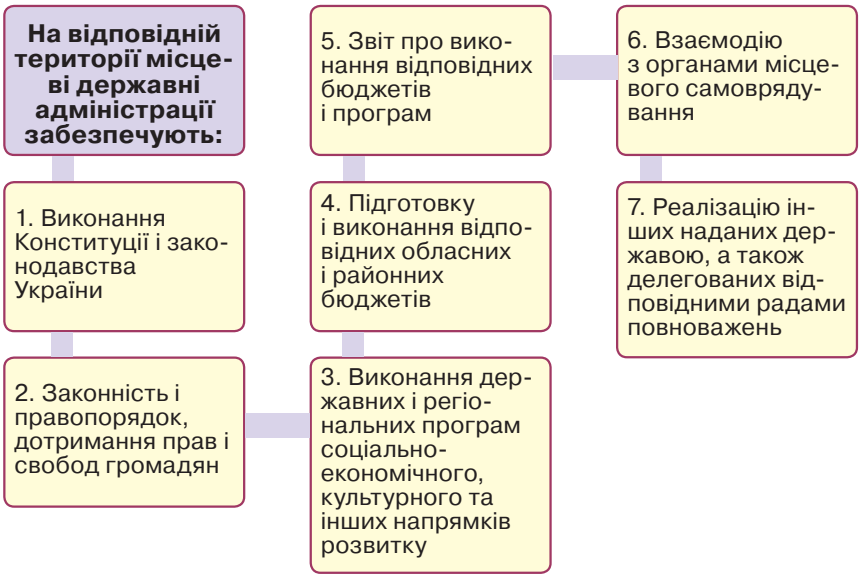

4. Органи судової влади України

У системі поділу державної влади однією з її гілок є судова влада, призначення якої полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу України, дотримання законності в застосуванні законів та інших нормативних актів України. Існування самостійної гілки судової влади поряд із законодавчою та виконавчою – це необхідний атрибут будь-якої демократичної держави.

Судова влада реалізується через здійснення правосуддя у формі цивільного, кримінального, господарського, адміністративного, а також конституційного судочинства.

Функції судової влади

Здійснення правосуддя • Правосуддя – вид діяльності держави, що полягає в розгляді і вирішенні соціальних конфліктів	**Судовий контроль** (нагляд) за законністю застосування засобів процесуального примусу	**Тлумачення правових норм**, яке пов'язане з реалізацією повноважень Конституційного Суду України	**Обмеження право-суб'єктності громадян України** (наприклад, визнання громадянина недієздатним)

Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначаються Конституцією України (розділ VIII) і Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р.

Буква закону

Конституція України

Ст. 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Ст. 125. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Норма закону

Судова система України – *це сукупність усіх взаємодіючих між собою судових установ України.*

Для організації роботи з розгляду та перегляду справ у Верховному Суді діють судові палати. Із складу суддів Верховного Суду його пленумом шляхом таємного голосування обираються голова Верховного Суду, його перший заступник та заступники, які одночасно є і головами відповідних судових палат, а також їхні заступники і секретар пленуму.

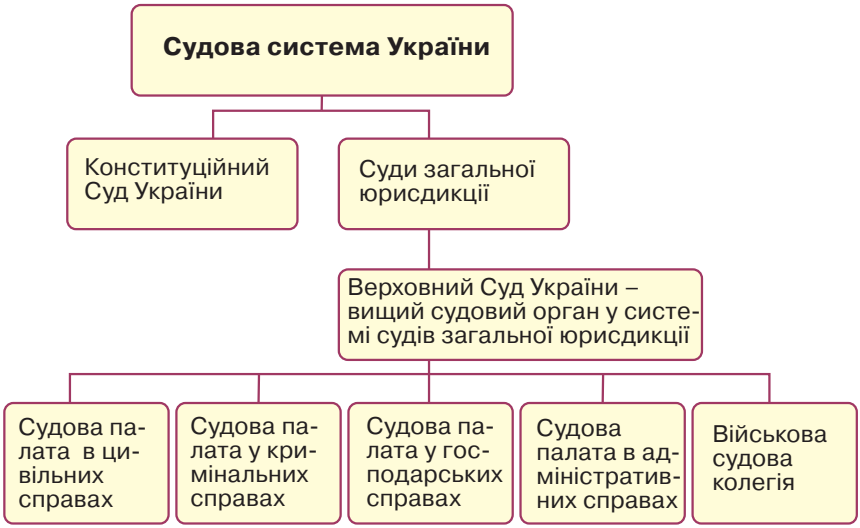

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. За законом діють апеляційні та місцеві суди.

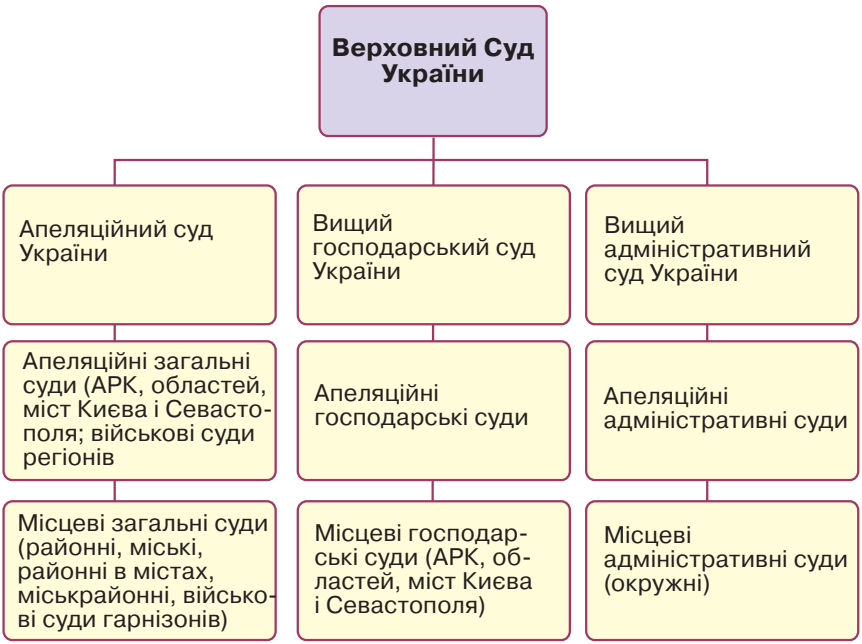

Носіями судової влади в Україні виступають насамперед судді, які виконують свої обов'язки на професійній основі. Конституція і закони України гарантують незалежність

і недоторканність суддів. Забороняється в будь-який спосіб впливати на суддів. Суддя не може без згоди Верховної Ради України бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Судді в Україні обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду вперше. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний від будь-якого зовнішнього впливу. Через це до суддів застосовуються деякі обмеження. Професійні судді не можуть:

- належати до політичних партій та профспілок;
- брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- мати представницький мандат;
- обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

За українським законодавством разом з професійними суддями певні категорії справ у місцевих судах розглядають *народні засідателі*, а в апеляційних судах – *присяжні*. Подібний порядок передбачений у багатьох країнах світу. За загальним правилом судді суду присяжних вирішують питання права (кваліфікація злочину, міра покарання), присяжні – факту (чи винний підсудний, чи обґрунтований позов). На підставі вердикту присяжних судді виносять вирок, визначають міру покарання або розмір майнової відповідальності.

Норма закону

Принципи правосуддя *– це закріплені Конституцією України основні засади здійснення правосуддя.*

Принципи правосуддя: законність, рівність усіх учасників судового процесу, забезпеченість доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні суду своїх доказів, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, обов'язковість рішень суду.

Спеціальним органом забезпечення конституційної законності в Україні є *Конституційний Суд України*. Порядок формування, функціонування і компетенція Конституційного Суду визначаються Конституцією України (розділ XII) і Законом України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р.

Буква закону

Конституція України

Ст. 147. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Повноваження Конституційного Суду України

Вирішення питань про відповідність Конституції України:
- законів та інших правових актів Верховної Ради України;
- актів Президента України;
- актів Кабінету Міністрів України;
- правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Офіційне тлумачення Конституції України та Законів України.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

5. Правоохоронні органи України

Норма закону

Правоохоронні органи України *– це система державних органів, основними функціями яких є забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави в цілому.*

Згідно із Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», до правоохоронних органів відносять:

Органи прокуратури	Органи внутрішніх справ	Органи Служби безпеки України	Митні органи	Органи і установи виконання покарань
Органи державної податкової служби	Органи охорони державного кордону	Органи державної контрольно-ревізійної служби	Органи рибоохорони і державної лісової охорони	Інші органи, які здійснюють правоохоронну діяльність

У механізмі державної влади *прокуратура* виступає самостійним інститутом і безпосередньо не входить до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з ними.

Згідно з Конституцією України прокуратура становить єдину систему, до якої входять: Генеральна прокуратура України, прокуратура Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові та інші спеціалізовані прокуратури.

Найвищу сходинку в ієрархії органів прокуратури займає Генеральна прокуратура України, яку очолює Генеральний прокурор України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 122. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України

Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Строк повноважень Генерального прокурора України – п'ять років.

Завдання, функції, повноваження прокурорів, організація, засади й порядок діяльності органів прокуратури визначаються Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р., іншими законодавчими актами.

Так, діяльність органів прокуратури спрямована на повне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань на:

- незалежність держави, суспільний та державний лад, політичну та економічну системи, права національних груп і територіальних утворень;
- соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи людини та громадянина;
- основи демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення.

Конституційні функції прокуратури

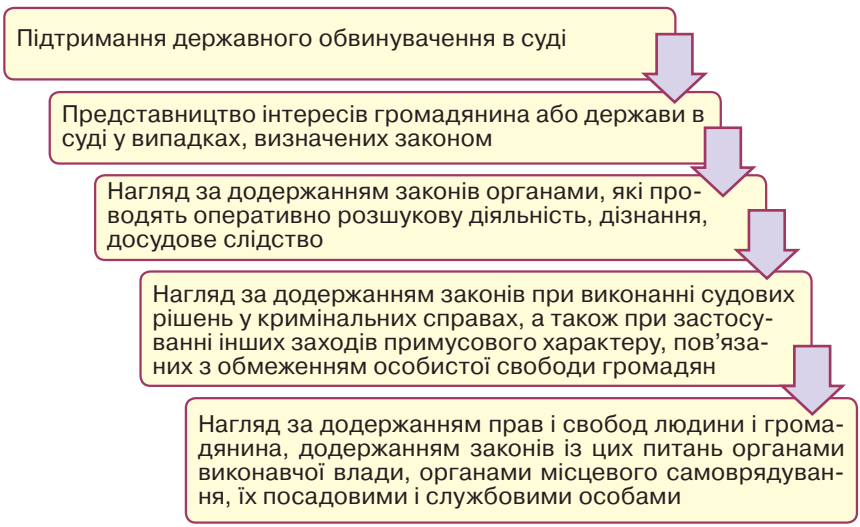

Правоохоронна діяльність *органів внутрішніх справ* є досить різнобічною. Держава, як і суспільство, зацікавлена в громадському спокої, у впорядкованості внутрішніх державних відносин.

Система органів внутрішніх справ

Міністерство внутрішніх справ:	**Підрозділи міліції:**	**Внутрішні війська:**	**Інші органи та установи:**
МВС України, головні управління МВС України в Криму, м. Києві та Київській області; управління МВС України в областях, м. Севастополі; міські, районні, лінійні відділи.	кримінальна міліція: міліція громадської безпеки; місцева міліція; транспортна міліція; державна автомобільна інспекція; міліція охорони; судова міліція; спеціальна міліція.	військові формування, призначені для охорони та оборони важливих державних об'єктів, установ примусового характеру, а також для участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю.	органи слідства та дізнання; навчальні, науково-дослідні та інші установи; інші підрозділи, підвідомчі МВС України.

Організація і порядок діяльності міліції в Україні визначаються Законом України «Про міліцію».

Буква закону

Закон України «Про міліцію»

Ст. 1. Міліція в Україні.

Міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Ст. 2. Основні завдання міліції.

Основними завданнями міліції є:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції.

Норма закону

Служба безпеки України *– державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, конституційний лад, територіальну цілісність і державний суверенітет.*

Організація і порядок діяльності Служби безпеки регулюються Законом України «Про Службу безпеки України».

Служба безпеки підпорядкована Президентові України та підконтрольна Верховній Раді України.

Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на принципах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципів єдиноначальності і колегіальності, гласності і конспірації.

Основні завдання Служби безпеки України

Захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, державних інтересів і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб

Попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України

Основні завдання Служби безпеки України

Митні органи України – становлять систему органів управління митною справою (митну систему). До неї входять Державний митний комітет України, територіальні митні управління, митниці та інші митні установи України. Діяльність митних органів регулюється Митним кодексом України.

Митні органи виконують такі правоохоронні *функції*:

- контроль за додержанням законодавства України про митну справу та виявлення фактів порушення митних правил і чинного законодавства під час перетинання митного кордону завдяки проведенню огляду речей, особистого огляду тощо;
- припинення правопорушень і злочинів (контрабанди), затримання винних осіб;
- провадження адміністративних справ.

Державна виконавча служба входить до системи органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів та інших органів відповідно до законів України.

Державна податкова служба у своїй діяльності керується Конституцією України, Податковим кодексом та Законом України «Про державну податкову службу в Україні».

Завдання податкової служби:

- здійснення контролю правильного обчислення повноти та своєчасності сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів;
- формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків;
- роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків;
- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним до компетенції податкової міліції, їх розкриття, розслідування;
- інші завдання відповідно до законодавства.

Державна контрольно-ревізійна служба – це орган державної виконавчої влади, що здійснює контроль у формі ревізій і перевірок за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в бюджетних установах.

Перелік правоохоронних органів не є вичерпним. Таким чином, правоохоронні органи виконують важливі завдання і функції щодо створення нормальних умов для реалізації прав і свобод громадян, охороняють і захищають їх права, вживають необхідні дії щодо відновлення порушених прав.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання

1. Які органи створює Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань?

А. Законотворчі комісії.
Б. Комітети.

В. Тимчасові спеціальні комісії.
Г. Тимчасові слідчі комісії.

2. Хто здійснює контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням?

А. Державна податкова служба.
Б. Національний банк України.
В. Рахункова палата.
Г. Державна контрольно-ревізійна служба.

3. Які повноваження має Конституційний Суд України?

А. Відправлення правосуддя.
Б. Судовий контроль за законністю та обґрунтованістю застосування засобів процесуального примусу.
В. Тлумачення правових норм.
Г. Обмеження конституційної та іншої галузевої правосуб'єктності громадян.

4. Який орган є вищим в системі виконавчої влади України?

А. Кабінет Міністрів України.
Б. Президент України.
В. Державна адміністрація.
Г. Державний виконавчий орган.

5. Яке з перерахованих повноважень не належить до компетенції Президента України?

А. Призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.
Б. Користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України.
В. Підписує закони, прийняті Верховною Радою України.
Г. Забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності.

6. Який державний правоохоронний орган спеціального призначення, забезпечує конституційний лад, територіальну цілісність і державний суверенітет?

А. Служба безпеки України.
Б. Генеральна прокуратура України.
В. Прикордонні війська України.
Г. Державна митна служба України.

II. Порівняйте поняття.

- Законодавча – виконавча влада.
- Суд конституційної юрисдикції – суди загальної юрисдикції.
- Міністерства – державні комітети.

III. Розподіліть наведені нижче повноваження органів державної влади.

Верховна Рада України	Президент України	Кабінет Міністрів України	Місцеві державні адміністрації	Конституційний Суд України	Суди загальної юрисдикції

1. Вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших нормативно-правових актів.
2. Підготовка та виконання обласних і районних бюджетів.
3. Затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації.
4. Забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики.
5. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України.
6. Відправлення правосуддя.
7. Виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку.
8. Прийняття рішення про припинення громадянства України, про надання притулку в Україні.
9. Розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання Державного бюджету.
10. Призначення на посаду та звільнення з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України.
11. Встановлення державних символів України.
12. Обмеження правосуб'єктності громадян України.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Яке коло питань охоплює поняття «конституційний статус Верховної Ради України»?
2. Яку організаційну структуру має Верховна Ради України?
3. Що входить до компетенції українського парламенту?
4. Яке місце посідає Президент України в системі державних органів?
5. Які повноваження має Президент України?
6. Дайте визначення органів виконавчої влади.
7. Назвіть види органів виконавчої влади.
8. Дайте загальну характеристику Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів державної виконавчої влади.

9. Яку систему мають судові органи загальної юрисдикції?
10. Які повноваження має Конституційний Суд України?
11. Які види правоохоронних органів виконують свої функції в Україні?
12. Які завдання держава і суспільство ставлять перед органами міліції?

§ 18. Місцеве самоврядування в Україні

Г. Сковорода про місцеве самоврядування:

- Всякому місту звичай і права,
  Всяка тримає свій ум голова...

Проблемне питання

- Пригадайте, що таке магдебурзьке право.
- Подумайте, за якими критеріями можна порівняти сучасну систему місцевого самоврядування та самоврядування міст за магдебурзьким правом.
- Прочитайте вислів українського філософа Г. Сковороди. Подумайте, до якої системи – сучасного права місцевого самоврядування України чи магдебурзького – можна взяти епіграфом даний вислів.

1. Принципи, завдання та функції місцевого самоврядування

Для допитливих (з історії поняття)

Як інститут публічної влади місцеве самоврядування – це продукт тривалого розвитку людської цивілізації, його витоки сягають родоплемінного самоврядування до державницького періоду. Елементи місцевого самоврядування добре відомі вже з античних часів, вони застосовувалися для організації місцевого управління в Давній Греції та Римі, а правове оформлення вперше отримали в законі Юлія Цезаря 45 р. до н.е. під назвою Lex municipalis. Цей закон запровадив організацію місцевої влади на засадах загального принципу самоврядування і започаткував нормативне застосування термінів «муніципалітет», «муніципальний». Більше як за двохтисячолітню історію значення цього терміна практично не змінилося.

В Україні місцеве самоврядування теж має давні традиції. Так, іще за часів Київської Русі набуло розвитку громадівське самоврядування, в основу якого було покладено виробничу (громади купців, ремісників тощо) й територіальну (сільська, міська громади) ознаки.

Територіальне громадівське самоврядування базувалося на звичаєвому праві та знаходило свій прояв у народних вічах. Економічну основу територіального самоврядування становила спільна власність членів громади.

Суб'єктом міського самоврядування виступала міська громада, а сільського – сільська (верв), яка об'єднувала жителів кількох сусідніх сіл, мала землю в корпоративній власності, представляла своїх членів у відносинах з іншими громадами, феодалами, державною владою.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського елементи місцевого самоврядування дістали подальший розвиток у формі війтівства.

Новою сторінкою в історії місцевого самоврядування в Україні стало магдебурзьке право, яке почало поширюватися на українські міста від середини XIV ст. Першому українському місту Володимир-Волинський магдебурзьке право було дароване галицьким князем Болеславом-Юрієм 1339 р., а 1356 р. його отримав Львів, 1374 р. – Кам'янець-Подільський.

Юридичними наслідками надання місту магдебурзького права були:

- скасування звичаєвих норм;
- виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, воєвод, намісників тощо);
- запровадження власного органу міського самоврядування – магістрату, який складався з двох колегій – ради (адміністративний орган, яким управляв бургомістр) і лави (судовий орган, на чолі якого стояв війт).

Міське самоврядування продовжувало розвиватися й надалі (наприклад, за часів Національно-визвольної війни середини XVII ст. самоврядування набуло своєрідних форм, що було обумовлено полково-сотенним устроєм; за часів правління російського імператора Олександра II була запроваджена земська реформа).

Буква закону

Європейська хартія місцевого самоврядування

1. Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, у межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.

2. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Конституція України

Ст. 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Принципи місцевого самоврядування – це вихідні начала, відповідно до яких здійснюються організація та функціонування місцевого самоврядування в нашій державі. Принципи місцевого самоврядування встановлені Конституцією України, Європейською хартією місцевого самоврядування, а їхню деталізацію здійснено в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Загальні принципи місцевого самоврядування

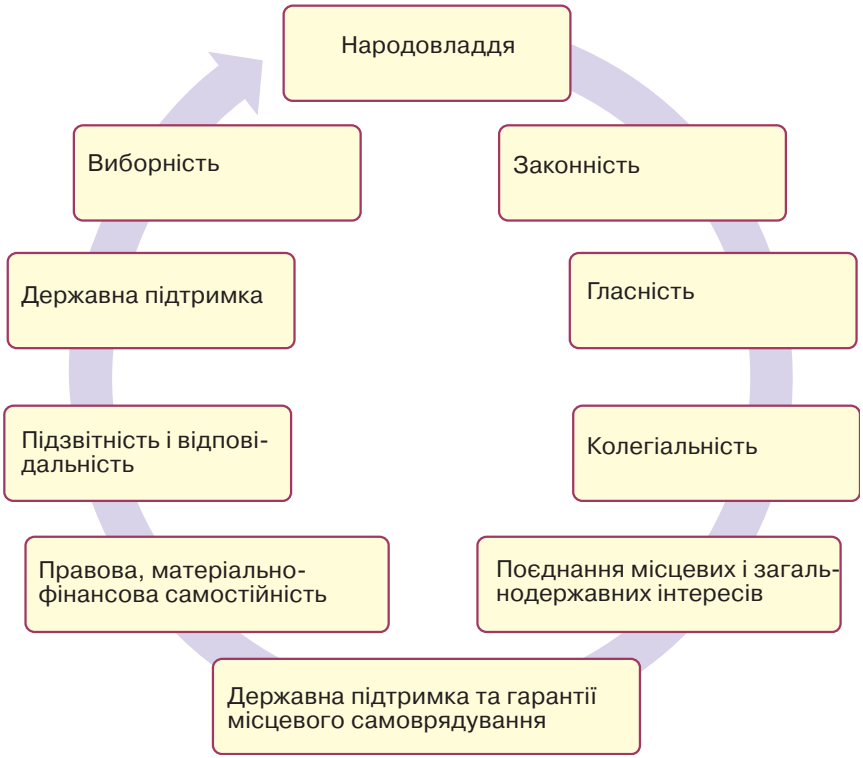

З принципами місцевого самоврядування тісно пов'язані його завдання та функції. До основних *завдань місцевого самоврядування* можна віднести:

- зміцнення засад конституційного ладу України;
- забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- створення умов для забезпечення життєво важливих потреб і законних інтересів населення;
- розвиток місцевої демократії.

Відповідно до завдань визначаються і *функції місцевого самоврядування*, під якими розуміють основні напрямки діяльності територіальних громад, органів місцевого самоврядування з вирішення завдань місцевого самоврядування.

Основні функції місцевого самоврядування

- Залучення населення до участі у вирішення питань місцевого та загальнодержавного значення
- Володіння, використання та управління комунальною власністю
- Забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території
- Надання соціальних послуг населенню
- Забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорони прав і свобод громадян
- Соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян
- Захист прав місцевого самоврядування

2. Система місцевого самоврядування в Україні

Конституція України передбачає, що право територіальної громади на місцеве самоврядування здійснюється громадою як безпосередньо через різноманітні форми прямої демократії (місцевий референдум, місцеві вибори, загальні збори тощо), так і через діяльність виборних та інших органів місцевого самоврядування, тобто шляхом представницької демократії. Цим забезпечується поєднання прямої та представницької демократії.

Інститути місцевої демократії (пряма та представницька) забезпечують тісний зв'язок населення, територіальної громади в цілому з органами і посадовими особами місцевого самоврядування та гарантують вирішення всіх питань місцевого значення в інтересах територіальної громади.

Норма закону

Система місцевого самоврядування *– організаційно-правовий механізм здійснення місцевого самоврядування в межах окремої самоврядної адміністративно-територіальної одиниці – села, селища, міста.*

Система місцевого самоврядування (За Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 6)

Територіальна громада

- Територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Сільська, селищна, міська ради

- Сільські, селищні, міські ради представляють громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції й повноваження місцевого самоврядування.

Сільський, селищний, міський голова

- Сільський, селищний, міський голова – головна посадова особа територіальної громади.

Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради

- Виконавчими органами рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління. Вони є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Районні та обласні ради

- Представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Органи самоорганізації населення

- Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

3. Сфера компетенції та повноваження місцевого самоврядування

Найважливіші питання, віднесені до відання місцевого самоврядування, визначено ст. 143 Конституції України:

Територіальні громади (безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування)

Управляють	Затверджують	Контролюють
• майном, що є в комунальній власності	• місцеві бюджети; програми соціально-економічного та культурного розвитку	• виконання місцевих бюджетів; програм соціально-економічного та культурного розвитку
Встановлюють	**Утворюють, реорганізують і ліквідують**	**Забезпечують**
• місцеві податки і збори	• комунальні підприємства, організації та установи	• проведення місцевих референдумів і реалізацію їхніх результатів; • вирішують інші питання місцевого значення

Деталізується та конкретизується компетенція місцевого самоврядування в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» шляхом закріплення повноважень територіальних громад та органів місцевого самоврядування.

Так, зокрема, до *повноважень територіальної громади* чинне законодавство відносить вирішення таких питань, що мають місцеве значення:

- формування виборних органів місцевого самоврядування – сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад;
- обрання виборних посадових осіб місцевого самоврядування (сільського, селищного, міського голови);
- ініціювання питання щодо утворення органу самоорганізації населення, його обрання та дострокове припинення повноважень;
- дострокове припинення повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування в разі, якщо вони пору-

шують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень.

Повноваження органів місцевого самоврядування Конституція України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплюють згідно з *принципом розподілу повноважень*: окремо визначається компетенція кожного органу системи місцевого самоврядування.

До компетенції сільських, селищних, міських рад відносять питання:	До відання обласних, районних рад відносять питання:	Сільський, селищний, міський голова:	Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті ради:
Самоорганізації ради та формування її органів	Затвердження програм розвитку областей і районів і контроль за їх виконанням	Забезпечує здійснення повноважень органів виконавчої влади	Попередньо розглядає проекти місцевих програм розвитку
Організації та функціонування системи місцевого самоврядування	Затвердження районних та обласних бюджетів	Організує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету	Розглядає проект місцевого бюджету, проекти рішень з інших питань
Економічного і соціального розвитку території	Контроль за виконанням місцевих бюджетів	Підписує рішення ради та її виконавчого комітету	Координує діяльність відділів та інших виконавчих органів влади
Здійснення контрольних функцій, інші питання	Вирішення інших питань, віднесених до їхньої компетенції	Здійснює інші повноваження	Має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів

За структурою повноваження місцевого самоврядування включають:

- *власні* (самоврядні) *повноваження*, здійснення яких пов'язане з вирішенням питань місцевого значення, наданням громадських послуг населенню;

- *делеговані повноваження* (окремі повноваження органів виконавчої влади надано законом органам місцевого самоврядування), пов'язані зі здійсненням функцій виконавчої влади на місцях.

Здійснення місцевого самоврядування в Україні забезпечується *системою гарантій*, під якими розуміють економічні, політичні та правові умови і засоби повної та ефективної реалізації територіальними громадами, органами місцевого самоврядування своїх завдань і функцій.

Буква закону

Конституція України

Ст. 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Запитання та завдання

І. Виконайте тестові завдання.

1. Яке з понять, означає право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення?

А. Місцевий референдум.
Б. Місцеве самоврядування.
В. Виконавче провадження місцевої громади.
Г. Місцева автономія.

2. Поняття «територіальна громада» охоплює _____.

А. Жителів району, області.
Б. Село, селище, місто.
В. Об'єднання людей за політичними уподобаннями.
Г. Жителів села, селища, міста.

3. Назвіть головну посадову особу територіальної громади.

А. Сільський, селищний, міський голова.
Б. Мер села, селища, міста.
В. Сільський, селищний, міський губернатор.
Г. Голова місцевої державної адміністрації.

4. Яке твердження не відноситься до принципів місцевого самоврядування?

А. Державна підтримка.
Б. Правова, матеріально-фінансова самостійність.
В. Колегіальність.
Г. Змагальність сторін.

5. Вкажіть повноваження, яке належить до відання обласних, районних рад.

А. Організація роботи ради.
Б. Контроль за виконанням місцевих бюджетів.
В. Координація діяльності відділів, інших виконавчих органів влади.
Г. Попередній розгляд проектів місцевих програм розвитку.

6. Вкажіть форму власності територіальної громади.

А. Приватна.
Б. Комунальна.
В. Державна.
Г. Власність українського народу.

II. Порівняйте поняття.

- Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради – органи самоорганізації населення.
- Сільська, селищна, міська рада – районна, обласна рада.
- ** Районна, обласна рада – районна, обласна державна адміністрація.

III. Визначте поняття, принципи та систему місцевого самоврядування. Заповніть таблицю.

<table>
<tr><td colspan="2">Місцеве самоврядування – ...</td></tr>
<tr><td colspan="2">Нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування:
1) ...;
2) ...;</td></tr>
<tr><td>Система місцевого самоврядування</td><td>Принципи місцевого самоврядування:</td></tr>
<tr><td>Територіальна громада – ...</td><td>1) Народовладдя</td></tr>
<tr><td>... – органи місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції та повноваження місцевого самоврядування.</td><td>2) ...</td></tr>
<tr><td>... – ...</td><td>3) ...</td></tr>
<tr><td>Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради – ...</td><td>4) Виборність</td></tr>
<tr><td>... – органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених законодавством.</td><td>5) ...</td></tr>
<tr><td>... – ...</td><td>6) ... та інші</td></tr>
</table>

IV. Розв'яжіть ситуацію.

Селищна рада за ініціативою мешканців затвердила місцевий збір з власників собак. Районна рада скасувала це рішення, мотивуючи це перевищенням селищною радою своїх повноважень.

Схарактеризуйте повноваження сільських, селищних, міських рад та їхніх виконавчих органів. Дайте правовий аналіз ситуації.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Дайте визначення місцевого самоврядування.
2. Назвіть основні принципи місцевого самоврядування.
3. Окресліть сферу компетенції територіальної громади.
4. Назвіть повноваження сільських, селищних, міських рад; обласних, районних рад, сільського, селищного, міського голови.